

Culemborg op de kaart

Afbeelding voorzijde: Detail van de eerste kaart waarop Culemborg voorkomt. Gelders Archief, Arnhem

Afbeeldingen achterzijde: Gravure door Daniel Meister, ca. 1625. Particulier bezit (bovenste afbeelding) en een detail van de Kaart van Culemborg, J. Blaeu, 1652. Scheepvaartmuseum, Amsterdam (onderste afbeelding)

Voorwoord

Komt u wel eens op bezoek bij Culemborgers met belangstelling voor geschiedenis? Dan is de kans groot dat er een oude kaart van Culemborg aan de wand hangt.

Een gedeelde interesse in dergelijke kaarten was in 2018 de aanleiding tot het oprichten van een werkgroep cartografie binnen het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden. Op de eerste bijeenkomst bleek dat de meeste deelnemers een algemene interesse in kaarten hadden. Een enkeling had een professionele achtergrond in die richting. Het aanvankelijke, wat naïeve, idee was: “Laten we eens even kijken wat er allemaal aan kaarten over Culemborg te vinden is”. Er waren een paar boeken met inventarisaties van kaarten beschikbaar en daar konden we Culemborg in opzoeken. Het internet bleek een welkome hulp bij het zoekproces want daarmee konden we vanuit huis archieven en bibliotheken raadplegen. Werkbezoeken aan het Regionaal Archief Rivierenland en aan de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit Utrecht leerden ons waar we rekening mee moesten houden bij het doen van onderzoek naar kaarten. De inventarisatie leverde per 1 september 2022 een oogst van ruim 250 kaarten op. Van ‘even kijken’ was toen al lang geen sprake meer!

Na een gedwongen pauze vanwege de coronapandemie bestudeert de werkgroep een selectie van de gevonden kaarten in detail. Wat zien we uit cartografisch oogpunt? Hoe en waarom is de kaart gemaakt? Wat kun je zeggen over schaal en nauwkeurigheid? Wat voor een manuscript of druk is het? De werkgroep kijkt ook naar de geschiedenis van Culemborg rond de tijd van publicatie van de kaart. Zijn er bijvoorbeeld markante gebouwen bijgekomen of gesloopt? Wat weten we over de molens die we op de kaart zien? Daarbij worden onder andere archieven en ‘het boek van Voet’ geraadpleegd.

In 2023 begint de werkgroep aan een boek over de cartografie van Culemborg. Het leek ons een goed idee om u in deze Voetnoot alvast kennis te laten maken met vier cartografen en hun kaarten: Van Deventer, Verstralen, Blaeu en Perrenot.

U leest er hopelijk aan af met welk plezier wij samen die zoektocht rondom een bepaalde kaart en zijn maker ondernemen.

We wensen u veel leesplezier.

*Arjan van Heiningen, Hans Saan, Kees Molders
en Margreet de Nie-Sarink*

In de 'Gouden Eeuw' van de Republiek waren kaarten gewild. Dat leidde tot snelle technische en commerciële ontwikkelingen. Hier zien we een fraaie kaart aan de muur op het schilderij 'De soldaat en het lachende meisje' van Johannes Vermeer uit 1655-1660. Frick Collectie, New York

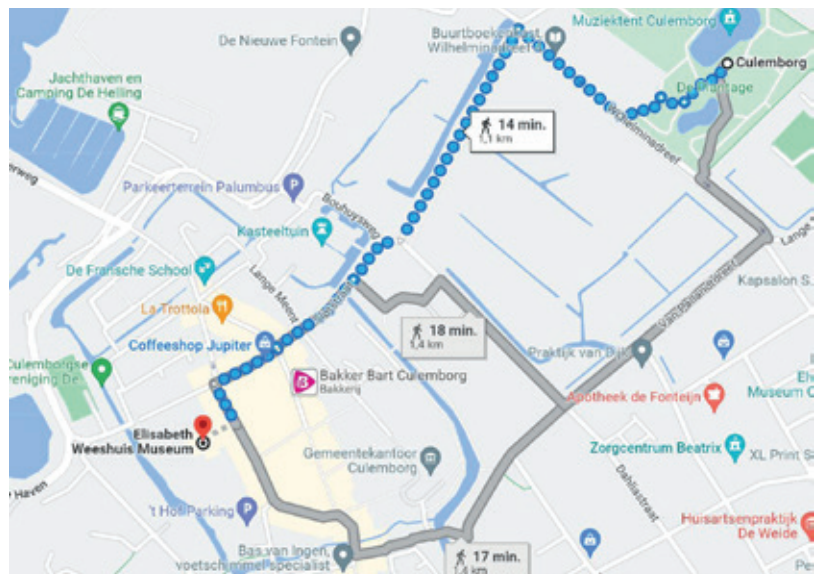
1 De ontwikkeling van de cartografie

Als we in een ons onbekende omgeving een hapje willen eten, dan pakken we onze telefoon en tikken op Google Maps 'restaurant' in. Vervolgens selecteren we er één en worden, afhankelijk van ons vervoermiddel, de route en reistijd afgebeeld.

We realiseren ons meestal niet dat er nogal wat informatie nodig is om dit alles mogelijk te maken. Om te beginnen moet onze locatie (in lengte- en breedtegraden) berekend worden met behulp van satellieten. Verder moeten de locaties van restaurants bekend zijn. Om de route te kunnen berekenen moet er een digitale kaart zijn en moet van de lijnen op die kaart bekend zijn wat ze voorstellen (auto-weg, fietspad, rivier etc.), hoe lang ze zijn en met welke snelheid ons vervoersmiddel de afstand langs die lijn kan afleggen. Als de route over grotere afstanden berekend moet worden gaat meespelen dat de bolvormige aarde afgebeeld wordt op een platte kaart. Dat geeft vertekening en die moet gecorrigeerd worden. Behalve onze eigen positie is dus al deze informatie vastgelegd in de digitale kaart die ons helpt bij het bereiken van het gekozen restaurant.

Cartografie is de wetenschap die zich bezighoudt met het doorgeven van informatie door middel van kaarten. De belangrijkste ontwikkelingen in de cartografie in de loop der tijd worden hieronder in vogelvlucht beschreven.

Afbeelding uit Google Maps.

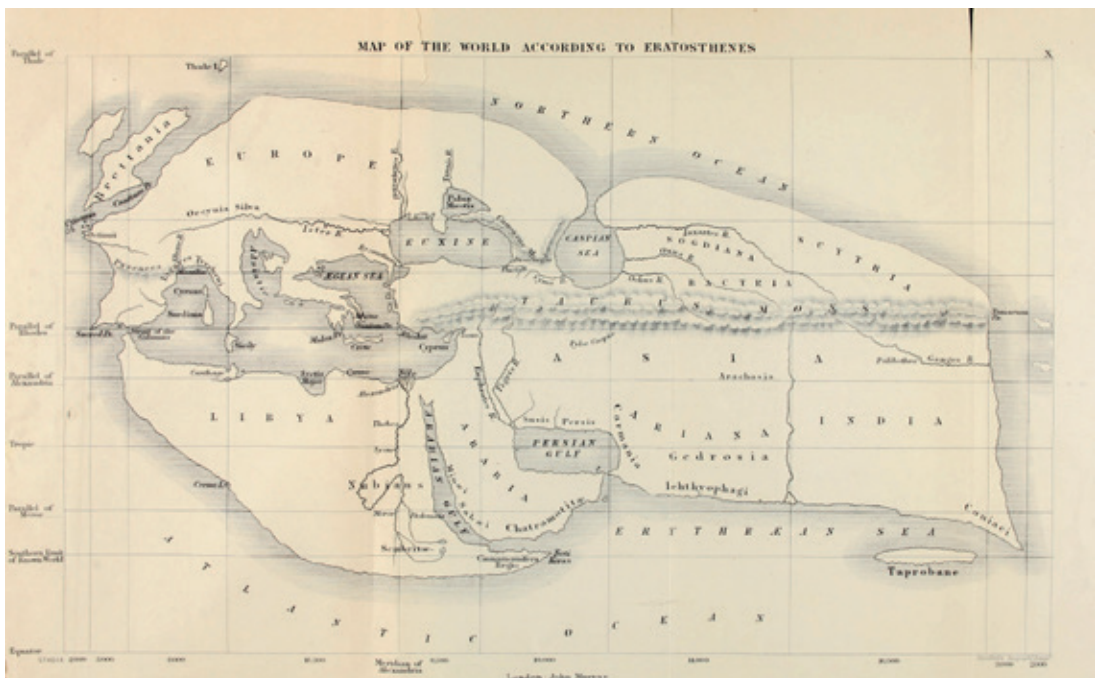
De Oudheid als basis van de cartografie

Kleitabelt met daarop een wereldkaart. Een beschrijvende tekst is deels nog zichtbaar. Afkomstig uit Sippar, Irak, zesde eeuw voor Christus. De tablet is ongeveer 12 centimeter hoog en 8 breed. British Museum, Londen

De hiernaast afgebeelde kleitabelt toont een kaart van Assyrië, Babylonië en Armenië. Dat was de wereld zoals die in de 6e eeuw voor Christus in Babylonië bekend was. In Mesopotamië en in het oude Griekenland werden kaarten getekend van de toen bekende wereld, met name het gebied rondom de Middellandse Zee. Men wist dat de aarde een bolvorm heeft en dat er een vervorming plaatsvindt bij het tekenen van een platte kaart. De kaartenmakers in de Oudheid gebruikten daarom verschillende rekenmethoden ('projecties') om de bolle aarde op een plat vlak te kunnen tekenen. Ze hadden een aardbol bedekkend net van lengte- en breedtegraden bedacht en waren in staat om de omtrek van de aarde behoorlijk nauwkeurig te berekenen. Door hoekmetingen naar de zon en de sterren was men in staat om een positie op de aardbol te bepalen, ondanks de beperkingen van de toenmalige wiskunde en instrumenten.

Er zijn geen kaarten overgebleven uit de Griekse en Romeinse oudheid. Wel hebben we reconstructies op basis van teksten en kopieën uit latere tijd. Deze kaart, 'De wereld volgens Eratosthenes', is in 1883 gemaakt door Edward Bunbury, een Engelse politicus. Hij schreef een boek over antieke geografie waarin hij onder andere op basis van beschrijvingen kaarten reconstrueerde. De hier afgebeelde kaart baseerde hij op teksten van Eratosthenes. Dat was een Griekse geleerde uit de 3e eeuw voor Christus die vooral bekend is geworden door zijn berekening van de omtrek van de aarde. Wikimedia Commons

Kaart uit 1526 van een deel van het gebied tussen Gorkum, Vianen, Wageningen en 's-Hertogenbosch. Het oosten ligt boven. Gelders Archief, Arnhem

Middeleeuwse kaarten in de Lage Landen

Een van de oudste bewaard gebleven kaarten waarop Culemborg voorkomt, stamt uit 1526 en geeft een deel van het rivierengebied weer. Voor dit kaartje en andere kaartjes uit deze periode zijn meestal geen of nauwelijks metingen verricht. Ze zijn 'op het oog' getekend.

De landmeters uit de late middeleeuwen waren in dienst van een heer, graaf of bisschop. Omdat ze een vertrouwensfunctie hadden, moesten ze een eed afleggen om hun beroep te mogen uitoefenen. Het vastleggen van eigendommen (land!) vormde namelijk de basis voor belastingheffing. De landmeters moesten aan heel wat eisen voldoen, naast, vanzelfsprekend, een goede beheersing van het lezen, schrijven en rekenen. Ze moesten ook goed thuis zijn in de meetkunde, bekend zijn met het burennrecht en een goed en betrouwbaar instrumentarium bezitten.

De werkzaamheden van de landmeters bestonden in die tijd voornamelijk uit het vastleggen van grenzen en het oplossen van grensgeschillen, het opmeten van ontginningen en bedijkingen en de bepaling van de oppervlakte van stukken grond als basis voor belastingheffing. De resultaten werden voornamelijk vastgelegd in

een landmetersboek ('lantmetersboick') en niet op een kaart. Vanaf de 15e eeuw wordt de term 'geograaf' gebruikt voor beroeps-beoefenaren die kaarten maakten van grotere gebieden. De wereldkaarten uit die tijd waren voornamelijk gebaseerd op een lijst met lengte- en breedtegraden uit 150 na Christus die opgesteld was door de Griek Ptolemaeus.

De Nederlanden als centrum van de cartografie

In 1533 beschreef Gemma Frisius de eerste beginselen van de driehoeksmeting. Op de tekening zie je hoe de eigenschappen van driehoeken gebruikt werden om de afstanden tussen plaatsen te bepalen.
Wikimedia Commons

Vanaf het eind van de middeleeuwen gingen de ontwikkelingen snel. De boekdrukkunst was uitgevonden, waardoor kaarten makkelijker gereproduceerd konden worden. De eerste houtsnedekaart werd in 1514 gedrukt en de eerste van koperplaten gedrukte kaart stamt uit 1529.

Er kwam ook meer aandacht voor de kaartwetenschap, waarbij voor de cartografie in de Lage Landen de universiteit van Leuven en later die van Leiden belangrijk waren. In het begin van de 16e eeuw studeerde onder andere Jacob van Deventer, die naam zou maken als landmeter en cartograaf, in Leuven. Gemma Frisius beschreef er in 1533 de eerste beginselen van de driehoeksmeting, de zogenaamde 'voorwaartse insnijding'. Hiermee konden metingen over grote gebieden nauwkeuriger en sneller uitgevoerd worden omdat er nauwelijks grote afstanden gemeten hoefden te worden. Jacob van Deventer heeft deze techniek toegepast bij de metingen van de plattegronden van de steden van de Nederlanden. Ook Gerardus Mercator studeerde in Leuven. Hij bedacht de naar hem genoemde de Mercatorprojectie die vooral van belang was voor de scheepvaart omdat de te varen koers hiermee eenvoudig van een kaart was af te meten. Ook de landmeetkundige techniek en het instrumentarium ontwikkelden zich in die tijd snel.

Projecties

Om grotere delen van het aardoppervlak op een plat vlak te kunnen afbeelden is een wiskundige berekening nodig. In de cartografie heet dat een 'projectie'. Hierbij treedt altijd vervorming op, bijvoorbeeld in hoeken tussen punten of in oppervlakte. Bij de Mercatorprojectie blijven hoeken op de kaart gelijk aan die in het terrein. De vervorming bij deze projectie zit in de opperv-

vlakte van gebieden. Hoe verder weg van de evenaar hoe groter de afwijking van de werkelijkheid. Groenland wordt bijvoorbeeld ongeveer even groot weergegeven als Afrika, terwijl dat continent in werkelijkheid 17 maal zo groot is. Dit heeft nog steeds invloed op de wijze waarop wij (vanuit Europa) de wereld zien.

Door de ontdekkingsreizen, de toenemende handel en de groeiende welvaart nam de vraag naar (zee)kaarten en atlassen (verzamelingen van kaarten) toe. Het beeld van de wereld werd steeds completer.

Tijdens de Opstand trokken er veel vaklui vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar het noorden omdat daar minder repressie was en een gunstiger economisch klimaat heerste. Amsterdam werd daardoor in de 17e eeuw het cartografisch centrum van de wereld.

De belangrijkste atlasmakers uit de 16e en 17e eeuw waren Abraham Ortelius, Jodocus Hondius (die zijn atlas voor een groot deel baseerde op platen uit de nalatenschap van Mercator) en de familie Blaeu. Tussen de atlasmakers ontstond een concurrentiestrijd om de meest complete en mooiste atlas. De *Atlas Maior* van Blaeu uit 1664 staat bekend als de mooiste, duurste en zwaarste atlas uit die tijd. De kaarten in de atlas waren rijk versierd met dierenafbeeldingen, handelsroutes en navigatieaanwijzingen. De kaart werd een samenspel van wetenschap en kunst. Het kunnen pronken met een atlas getuigde van een hoge maatschappelijke positie. Dat was belangrijker dan het praktisch gebruik.

Door de grote vraag werd minder aandacht besteed aan nauwkeurigheid en actualiteit van de kaarten. Hergebruik van kopergravures was aan de orde van de dag. Het maken van kaarten was in die tijd een industrie waarin uitgeverijen als Blaeu een grote rol speelden.

Voordat een kaart getekend kan worden moet het betreffende gebied ingemeten worden. Dat gebeurde door lengte- en hoekmetingen. Lengtemetingen werden uitgevoerd met behulp van bijvoorbeeld een meetketting of simpelweg door stappen te tellen.

Deel van de maatstok met de Culemborgse en Rijnlandse roede in het oude Stadhuis van Culemborg. Kees Molders

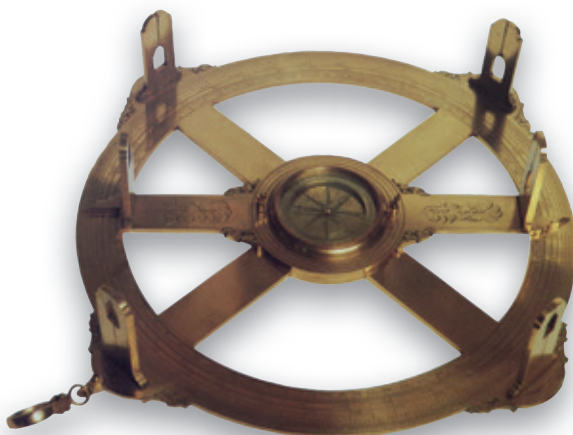
Er bestonden verschillende lokale lengtematen en oppervlaktematen die ook nog eens in de loop der tijd konden veranderen. Zo werd in Culemborg de Culemborgse roede gehanteerd, die gelijk was aan de Utrechtse roede van 3,71 meter en later vervangen werd door de Rijnlandse roede van 3,77 meter. In het stadhuis van Culemborg is een maatstok met deze oude lengtematen te bewonderen.

Hoekmetingen werden uitgevoerd met verschillende instrumenten: een kwadrant (een kwartcirkel met gradenverdeling) of een kompas, en later met een 'Hollandse cirkel', een volledige cirkel met gradenverdeling.

Nadat de kaart getekend was door een 'kaartschrijver' werd hij, in spiegelbeeld, door een 'kaartsnijder' gegraveerd op een houtblok of een koperen plaat. De koperen plaat werd gebruikt in een drukpers. Dat leverde een zwart/wit kaart op die daarna met de hand door 'afsetters' ingekleurd werd en vervolgens door boekverkopers ingebonden en verkocht werd. Dit proces kon jaren in beslag nemen.

Naast de atlassen werden individuele, specifieke kaarten vervaardigd. Denk daarbij aan polderkaarten voor de waterhuishouding en kaarten voor oorlogsvoering, grondboekhouding, ontginningen en ruilverkaveling. Door de snel wisselende en versnipperde bestuursvormen in het gebied van de Nederlanden was van standaardisatie van kaartmateriaal geen sprake.

Hollandse Cirkel. Afbeelding uit de publicatie *Op goede gronden*. Dienst Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn

Uniformering in de Franse tijd

De Franse tijd in Nederland duurde van 1794 tot 1814 en betekende het einde van de soevereine steden en staten van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Een gecentraliseerd staatsbestel verving de gedecentraliseerde macht van het oude systeem. Er werden allerlei veranderingen doorgevoerd die voor het hele gebied van de Nederlanden golden. Voor de cartografie betekende dit dat er een landelijke lengte-eenheid ingevoerd werd: de meter. Er kwam een landelijk hoogtenet op basis van het Amsterdams Peil en er werden uniforme voorschriften voor topografische kaarten vastgesteld. Ook werd een landelijk Kadaster en een 'Topografisch Bureau' opgericht. Door het Kadaster werden de eigendommen van grond van heel de Nederlanden op uniforme wijze gemeten, gekarteerd en geregistreerd. Het Topografisch Bureau was een militaire organisatie die als taak had om een complete topografische kartering van het hele land te maken.

In 1799 werd door Generaal Cornelis Kraysenhoff gestart met een landelijke driehoeksmeting die de basis werd voor de karteringen van Nederland. Uitgebreide en verbeterde versies van dit Rijksdriehoeksnets worden nog steeds gebruikt, al zorgt satellietplaatsbepaling ervoor dat dit anno 2022 een stuk sneller gaat. Bij deze methode van plaatsbepaling wordt gebruik gemaakt van een rekenmethode die al gangbaar was in de 17e eeuw.

Deel van de Topografische kaart uit 1810.
Kadastermuseum, Arnhem

Coördinaten op de kaart

Om gebieden in relatie tot elkaar te kunnen karteren wordt gebruik gemaakt van een coördinatenstelsel. In Nederland wordt daarvoor sinds de Franse tijd meestal gebruik gemaakt van RD-Coördinaten (Rijksdriehoeks-coördinaten). Daarnaast treffen we ook Geografische Coördinaten (lengte- en breedtegraden) op kaarten aan. Sinds

1884 geldt de nulmeridiaan van Greenwich als de standaard. Deze coördinatenstelsels worden langs een kaartrand afgebeeld. Op de oude stadskarten van Culemborg zien we geen coördinaten langs de kaartrand. Deze kaarten zijn dan ook als een op zichzelf staand gebied in kaart gebracht en niet opgenomen in een coördinatenstelsel.

Met gebruikmaking van het Rijksdriehoeksnet en de inmiddels voltooide kadastrale kaarten is tussen 1809 en 1823 de 'Choro-Topografische kaart van Holland' vervaardigd. Dit was de eerste van een reeks topografische kaarten die nog steeds gemaakt worden. De kaarten werden vervaardigd door 'Officieren van den Generale Staf' – daarom worden ze ook wel 'stafkaarten' genoemd.

Heeft de gedrukte kaart een toekomst?

Sinds de 19e eeuw ontwikkelt de techniek zich snel. Er wordt in de 21e eeuw gebruik gemaakt van luchtfoto's voor kaartvervaardiging en satellieten voor plaatsbepaling. De kaarten worden opgeslagen in een computer waardoor bewerkingen relatief eenvoudig en nauwkeurig uitgevoerd kunnen worden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het 'over elkaar leggen' van de oude Culemborgse stadsplattegronden en een actuele kaart om verschillen te kunnen analyseren, zoals beschreven in hoofdstuk 5. Eerder moest zo'n vergelijking gebeuren door papieren kaarten naast elkaar te leggen. Kaarten worden nu ook meestal op een scherm afgebeeld en steeds minder gedrukt. De vraag is of in de toekomst evenveel genoten kan worden van de digitale kaarten van nu als wij dat nu doen van de gedrukte kaarten van toen...

Kortom

Technieken zoals satellietplaatsbepaling, digitale kaarten en computerrekenkracht die nu gebruikt worden voor het maken van kaarten zijn nieuw. Hierdoor kunnen kaarten sneller en nauwkeuriger gemaakt worden. De methodes die gebruikt worden zijn echter vaak al eeuwen en soms zelfs al duizenden jaren oud.

Plattegrond van Culemborg door Jacob van Deventer. Dit is het exemplaar dat hij voor zichzelf behield. Gelders Archief, Arnhem

2 De kaart van Jacob van Deventer

De oudste plattegrond die we van Culemborg kennen, is die van de Nederlandse cartograaf Jacob van Deventer. In dit hoofdstuk zien we wie Van Deventer was, wat hij deed en dat die Culemborgse plattegrond wel belangrijk, maar zeker niet uniek was.

Leven en werken

Jacob van Deventer werd tussen 1500 en 1505 geboren in Kampen. De eerste vermelding van Jacob is zijn inschrijving aan de Leuvense universiteit in 1520. Aanvankelijk studeerde hij geneeskunde en wiskunde, maar later verschoof zijn belangstelling naar landmeetkunde en cartografie. In 1536 maakte hij een kaart van het hertogdom Brabant en dat is de eerste gedrukte kaart binnen de Nederlanden die we kennen. Hij heeft daaraanvolgend in de eerste helft van de 16e eeuw de gewesten Holland, Gelre, Friesland en Zeeland in kaart gebracht. Misschien op basis van de kwaliteit van dat werk werd hij omstreeks 1540 de keizerlijk geograaf van Karel V en na diens overlijden koninklijk geograaf van Filips II. Hij kreeg van de Spaanse landsheer in 1558 een opdracht die zou uitgroeien tot zijn levenswerk: breng alle steden in de Lage Landen in kaart.

Van Deventer tekende tot aan zijn dood in 1575 maar liefst 226 kaarten. Hoeveel kaarten er verloren zijn gegaan is onbekend; het totaal aantal ligt ongetwijfeld hoger. In ongeveer vijftien jaar maakte Van Deventer stadsplattegronden in een gebied dat zich uitstreckte van de Waddenzee tot het huidige Noord-Frankrijk en van de Noordzee tot Luxemburg. Dat is een enorme prestatie. De Culemborgse plattegrond is één van vele kaarten die samen een uniek overzicht geven van laatmiddeleeuwse stadswording in de Lage Landen.

Van deze kaarten maakte Van Deventer twee versies: een exemplaar dat terechtkwam in atlassen voor zijn opdrachtgever, de Spaanse koning. Maar Jacob tekende ook een kaart die hij zelf hield. De losse plattegronden zijn voor wat het grondgebied van Nederland betreft grotendeels bewaard in provinciale archieven; het Culemborgse exemplaar verblijft dan ook in het Gelders Archief te Arnhem. De andere kaarten zijn in drie atlassen gebundeld. Twee daarvan worden bewaard in de Biblioteca Nacional de España te

Deze kaart geeft een indruk van de steden die Jacob van Deventer heeft gekarteerd. OpenStreetMap | illustratie Kees Molders

Madrid; de derde band is verloren gegaan. Er resten in Madrid nog 179 kaarten.

De thuisbasis van Jacob van Deventer was Mechelen, vanwaar hij in 1572 verhuisde naar Keulen, op de vlucht voor de onveiligheid die ontstond als gevolg van de anti-Spaanse opstand in de Lage Landen. Jacob van Deventer overleed aldaar in 1575.

De stadsplattegrond van 'Culenburg'

Op deze plattegrond zijn de Lek en de Kleine Lek slechts globaal te zien. Het lijkt eerder een aanduiding die aangeeft 'hier loopt water' dan een nauwkeurige topografische beschrijving. Verder valt op dat het wapenschild boven de naam Culenburg niet is gevuld. Dat is niet bijzonder: op slechts vijf van alle plattegronden vulde Van Deventer het wapen in.

De stadsplattegronden zijn manuscriptkaarten, getekend met de pen en ingekleurd met inkt. De pagina's in de atlas meten ongeveer 43×28,5 cm. Bij veel steden is een 'carton' (bijkaart) gemaakt.

De cartograaf heeft bij Buren – anders dan bij Culemborg – wél de omgeving ingevuld. Voorts zien we dat er een schaalstok is opgenomen van 500 passen van ieder vijf voet die de gebruiker een indruk gaf van de afmetingen. Het staat er in het Latijn: *500 passus quinque pedum*. In die tijd was het Latijn nog de *lingua franca* van Europa en deze kaart was voor de Spaanse koning.

De hoofdplattegrond geeft de muren, torens en poorten weer en ook de bebouwing en de (met groen ingevulde) binnenterreinen. Aaneengesloten bebouwing tekent Van Deventer met rood ingevulde warrel-lijntjes. De cartograaf laat op die manier wel zien wáár bebouwing is, maar niet hoe die er in detail uit ziet. Voor het doel van de kaart was grotere precisie blijkbaar niet nodig. Meer details zouden véél meer werk hebben opgeleverd en daarmee zou Van Deventer zijn immense opdracht nooit hebben kunnen uitvoeren.

Van Deventer gebruikte voor het tekenen van bijzondere gebouwen over het algemeen standaard vormen: een kerk of molen tekende hij dus niet naar het origineel. Uitzonderingen zijn grotere structuren als kastelen; daarvan is de werkelijke vorm – zij het globaal – aangeduid.

Culemborg en Buren zijn in de Spaanse atlas op twee tegenover elkaar liggende bladzijden getekend.

Afbeelding afkomstig uit de *Planos de ciudades de los Países Bajos*, Parte III. Biblioteca Nacional de España, Madrid

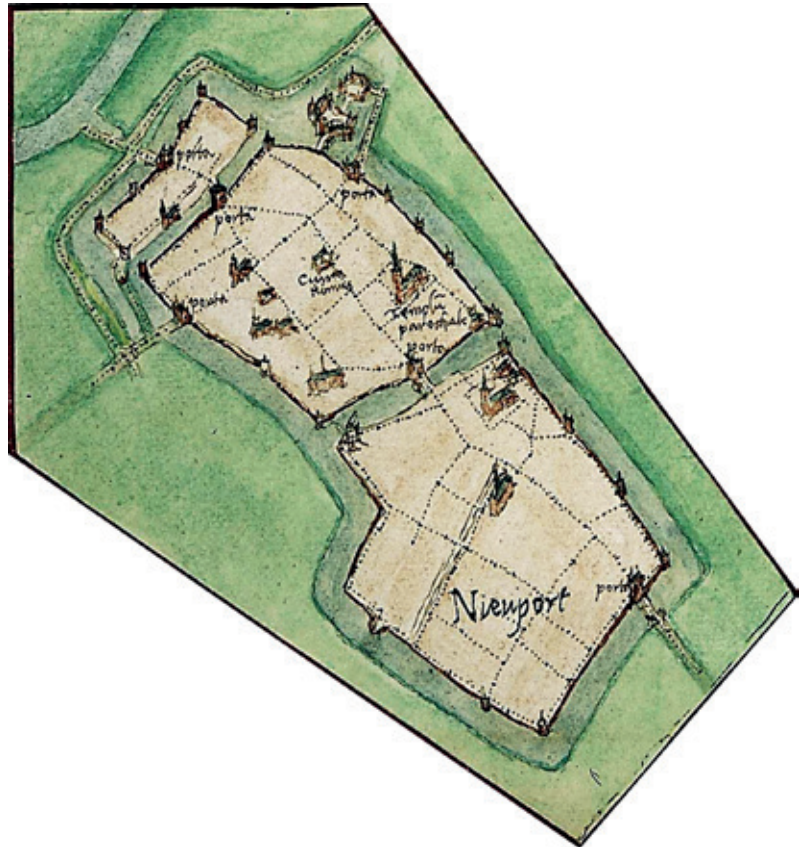
De bebouwing in de Culemborgse Nieuwstad is gecompriëder weergegeven dan zoals dat stadsdeel er in de tijd van Van Deventer uitzag; het was hoofdzakelijk agrarisch gebied met slechts spaarzame bebouwing. Vergelijking met recentere plattegronden, zoals die van Verstralen, Blaeu en Perrenot (waarover verderop in deze Voetnoot meer), bevestigt die indruk.

Linksonder zien we een 'carton' of bijkaart. De meeste stadsplattegronden hebben er een, met bijschriften in het Latijn. Bij de plattegrond van Culemborg lees je op onder andere: 'Porta' (poort) bij de stadspoorten en 'Templū[m] Parochiale' (parochiekerk) bij de St. Barbarakerk.

In de literatuur wordt wel verondersteld dat dit 'uittreksel' uit de hoofdkaart een militair belang diende. Het carton geeft immers de verdedigingswerken, poorten, molens, kloosters en kerken weer, kortom: de belangrijke gebouwen van een stad. Een onschuldiger verklaring zou kunnen zijn dat dit de manier is waarop Van Deventer een legenda toevoegde aan de plattegronden.

De versie die Van Deventer voor zichzelf hield, bevat alleen Nederlandse opschriften voor de windrichtingen – en geen carton met nadere aanduidingen.

Het bijkaartje of 'carton'
bevat bijschriften bij de
belangrijkste gebouwen.
Biblioteca Nacional de
España, Madrid

De details op de atlaskaart van Jacob van Deventer.
Biblioteca Nacional de España, Madrid | illustratie Kees Molders

Op de afbeelding hierboven zijn alle herkenbare onderdelen van de stadsplattegrond aangewezen. Bedenk daarbij dat de benaming van de verschillende torens een verzameling is uit verschillende eeuwen.

Wanneer was Jacob van Deventer in Culemborg?

De cartograaf zette geen datum op zijn producten. Deskundigen zijn daarom continu op zoek naar een datering voor de kaart. Het valt op dat de omgeving van de stad Culemborg niet is ingetekend, terwijl Jacob dat op alle andere stadsplattegronden wél heeft gedaan. Onder andere daaruit leidt men wel af dat Culemborg in 1557 moet zijn opgemeten, want in dat jaar brak de pest uit in de stad. Volgens die theorie ontvluchtte Van Deventer toen de stad en kon hij de kaart niet afmaken.

Andere deskundigen taxeren op basis van een logische reis- en werkvolgorde dat Jacob in 1571 in Culemborg moet zijn geweest. De Culemborgse stadsplattegrond zou dan wel eens één van de laatste

producten van Jacob van Deventer kunnen zijn, want hij verhuisde in 1572 naar Keulen, waar hij in 1575 overleed.

Wat is het nu? 1557 of 1571?

Het jaar 1557 lijkt niet aannemelijk. Op beide versies van de plattegrond, die in de Spaanse Atlas en de 'losse' in Arnhem, komen afzonderlijk getekende gebouwen voor op de plaats waar nu het Elisabeth Weeshuis staat.

Voet van Oudheusden schrijft in zijn *Historische Beschrijvinge van Culemborg* uit 1753 over het Weeshuis op bladzijde 529:

Dit voortreffelyk Gebouw is aangelegt door vier Heeren Executeurs van den Testamente van Vrouwe Elisabeth, van dato den 25. May 1555. [...] hebben de Executeurs na rype deliberatie goedgevonden, een Weeshuys te stigten [...]. Hier toe kocht men een Grond en erf, van ouds genaemd Ten Heyligen Leeven en boude daer op een aenzienelyke Huizinge, zo die als nog in weezen is.

Men kocht dus grond én erf.

In het Gelders Archief bevindt zich in het 'Archief van de Heren en graven van Culemborg' het bestek van het Weeshuis. Het is een document van zes pagina's, met op de laatste bladzijde de datum 4 mei 1557. Het bestek is een specificatie van de afmetingen en inrichting van de gebouwen en een vermelding van de gebruikte bouwmaterialen. Er wordt in het bestek geen melding gemaakt van sloop van bestaande gebouwen. Het is dus aannemelijk dat er niets te slopen viel en er ten behoeve van de bouw van het Weeshuis inderdaad een braakliggend stuk grond is verworven. De door Van Deventer getekende gebouwen kunnen volgens die redenering alleen maar het weeshuis zijn waar Voet naar verwijst.

De 'Fundatiebrief', de akte van stichting van het weeshuis, wordt bewaard in het Regionaal Archief Rivierenland. Hij is van de hand van Melchior van Culemborg Huybertsz., de laatst levende executeur van het testament van Vrouwe Elisabeth en gedateerd op 12 oktober 1560, toen het gebouw voltooid was. De tekening van Van Deventer moet dus van 1560 of later zijn.

Links het Weeshuis op de atlaskaart. Biblioteca Nacional de España, Madrid
rechts op de losse kaart. Gelders Archief, Arnhem

Hoe zit het dan met 1571?

Kalkhoven schrijft in zijn *Geschiedenis van Culemborg* van 1888 over het jaar 1571: "In 4 jaren tijds had Culemborg 3 groote overstromingen gekend. (1570-1571 en 1573)". Als het land onder water stond, kon dat een reden zijn om de omgeving niet in kaart te brengen en is dat de verklaring voor het ontbreken ervan op de stadsplattegrond van Culemborg. Ook het opklaaien van de opstand tegen de Spanjaarden vanaf 1568 kan bijgedragen hebben aan het vertrek van Van Deventer uit deze contreien.

De kaarten van Jacob van Deventer waren in de loop der jaren meermaals opnieuw uitgegeven, soms met kleine wijzigingen. Deze kaart op basis van het werk van Van Deventer is voor het eerst verschenen in de wereldatlas Theatrum Orbis Terrarum van Abraham Ortelius uit 1570. Dit exemplaar is afkomstig uit een latere editie van deze atlas (voor 1612). Schaal circa 1: 400.000, het noorden links. Nationaal Archief, Den Haag

Er is geen sluitend bewijs is voor de datering van de stadsplattegrond. Het jaar 1571 lijkt desondanks de meest waarschijnlijke kandidaat.

Kortom

De stadsplattegronden van Jacob van Deventer zijn voor verreweg de meeste steden uit de Lage Landen de oudste betrouwbare plattegronden. De schaal is redelijk constant en de betrouwbaarheid wordt hoog geacht. De kaarten zijn mede daarom van groot belang voor het verkrijgen van inzicht in stadswording tot en met de late middeleeuwen en de stedenbouw na de 16e eeuw.

De Culemborgse plattegrond geeft gedetailleerd én redelijk getrouw weer hoe de stad er in de 16e eeuw uitzag. De uitvoering is helaas wat karig in vergelijking met andere plattegronden omdat de omgeving niet is getekend: de Culemborgse kaart is Van Deventers 'onvoltooide'.

Uitsnede van de kaart van Verstralen uit 1621. We zien de ommuurde binnenstad en het kasteel.
Rijksmuseum, Amsterdam

3 De kaart van Hendrik Jansz. Verstralen

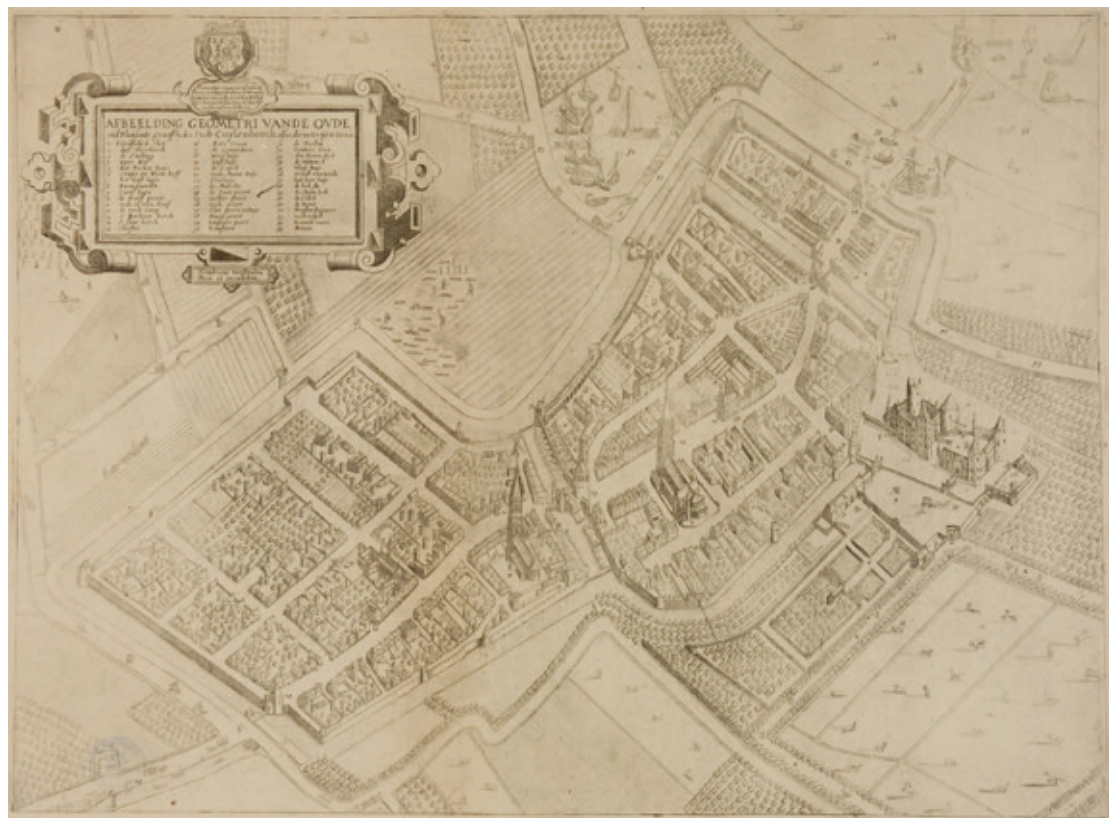
Zo'n zestig jaar na Van Deventer, in 1621, gaf de Utrechtse landmeter Hendrik Jansz. Verstralen een vogelvluchtkaat van Culemborg uit. Een kleine eeuw later actualiseerde een onbekende graveur de oorspronkelijke koperplaat en gaf op basis daarvan in circa 1714 een aangepaste kaart uit. In dit hoofdstuk worden beide kaarten besproken, maar eerst staan we stil bij de persoon van de maker.

Leven en werken

Onder de achternaam 'Van Stralen' trouwde Hendrik Jansz. op 11 april 1591 in de St. Jacobskerk (de tegenwoordige Jacobikerk) in Utrecht met Cataryna Beernts van Stadthoon. Zij kregen drie zoons en drie dochters.

Hendrik Verstralen was landmeter en cartograaf, tekenaar en drukker. In het begin van de 17e eeuw komen we hem ook tegen als boekverkoper in Utrecht. Verstralen kreeg vooral opdrachten van de Utrechtse kapittelkerken. Die wilden namelijk hun landerijen in het Sticht Utrecht in kaart laten brengen. Het Domarchief omvat meerdere kaarten van zijn hand, onder meer een van de vliet langs de Diefdijk uit 1623, van de Lekdijk tot de uitwatering in de Linge, voorzien van tekst en handtekening. Ook de archieven van het Gereformeerd Burgerweeshuis en het Kapittel van Oudmunster te Utrecht bevatten kaarten van Hendrik Verstralen.

Verstralen overleed in 1640 en werd op 14 september begraven in de Buurkerk in Utrecht. Zijn zonen Jan, een graveur, en Bernt, een landmeter, waren eerder al, ongetrouwd, overleden. Zijn derde zoon Gerrit, een boekverkoper, was naar Enkhuizen verhuisd. Zijn schoonzoon Frederick Janssen van Munster, die later in zijn leven landmeter zou worden, maakte vermoedelijk wel de laatste opdracht namens Hendrik Verstralen af, maar nam het bedrijf niet over en is waarschijnlijk ook uit Utrecht vertrokken. Daarmee was er niemand van de familie over om het bedrijf voort te zetten. Het werd opgeheven en de inboedel werd verkocht.

De kaart van Verstralen
uit 1621. Rijksmuseum,
Amsterdam

De kaart van Culemborg uit 1621

Als je de kaart van Van Deventer voor ogen houdt, zijn op die van Verstralen de contouren, de drieliding en het stratenplan van Culemborg goed te herkennen. De kans dat Hendrik Verstralen over de kaart van Van Deventer beschikte is klein en hij zal de stad zelf opgemeten hebben, wellicht geholpen door een paar knechten. Dat betekende: lopen, om de stad en in de stad. Op de toren klimmen om van bovenaf de structuur te leren kennen. Vervolgens iedere straat afpassen, de hoeken meten en een schets maken. De schets met gebouwen en andere bezienswaardigheden aankleden, dat beeld in koper laten graveren en ten slotte afdrukken. Dat laatste gebeurde in 1621, dus zal het opmeten in de jaren daarvóór plaatsgevonden hebben.

Het is niet bekend of Verstralen de kaart in opdracht maakte of voor eigen bedrijfsrisico, om te verkopen in zijn winkel. De kaart is opgedragen aan Floris II van Pallandt, van 1598 tot 1639 de graaf van Culemborg. In een kleine cartouche onder het wapen van de graaf (linksboven) staan zijn titels, in volgorde van belangrijkheid:

‘Cartouche’ van de kaart
van Verstralen uit 1621.
Een cartouche is een al dan
niet versierd vlak op een
kaart met informatie over
het onderwerp, de maker
en overige relevante zaken.
Rijksmuseum, Amsterdam

‘Florentius Comes [Graaf] a Cuylenborc[h], Baro [Baron] a Palant, Wittem et Weerde, Dominus [Heer] in Leede, Lienden, Wilden-Borch, KenzWyler, Engelsdorff, Bachem, Vrechem etc.’

Op de kaart is een groot aantal genummerde gebouwen en percelen afgebeeld. In de grote cartouche staat daarvan een legenda (verklaring van cijfers of symbolen) en daaronder staat de naam van de maker: 'Hendricus Verstralen fecit et excudebat' (heeft dit gegraveerd en uitgegeven).

Je zou deze kaart gemakkelijk kunnen houden voor de kaart van Blaeu, want die heeft een vrijwel identieke kaart van Culemborg uitgegeven. Hij *kopieerde* echter het voorbeeld van Verstralen (zie het volgende hoofdstuk).

Portret van Floris II van Pallandt, graaf van Culemborg. In de marge een drieregelig onderschrift met de naam en functie van de geportretteerde en een opdracht in het Latijn. Gemaakt door Crispijn van de Passe in 1614. Rijksmuseum, Amsterdam

De bewerkte koperplaat van de kaart van Verstralen. Op de detailweergaves is goed te zien hoe de koperplaat is bewerkt. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg | Kees Molders

Hergebruik van een koperplaat

In het Elisabeth Weeshuis Museum wordt de koperplaat bewaard waarmee de kaart uit 1621 is afgedrukt én waarmee een eeuw later een geactualiseerde versie van die kaart is geproduceerd. Koper is een vrij zacht metaal, dus kan er een stuk tekst of afbeelding uitgeklopt of weggeschuurd worden. Daarna kan er een andere afbeelding en/of tekst in gegraveerd worden. Precies dat is hier gebeurd.

Op de plaat (zie ook uitsnedes onderaan de pagina) is te zien dat de spits van de Barbarakerk is verwijderd. Die was immers in 1654 door een blikseminslag getroffen, naar beneden gevallen en niet meer hersteld. Op afdrukken van de aangepaste koperplaat ontbreekt hij dan ook.

De cartouche is eveneens geactualiseerd: eerst stond er het wapen van Graaf Floris II, nu staat er het wapen van Ernst Frederik van Saksen, die in 1714 Graaf van Culemborg was geworden.

In de legenda zien we dat nummer 16, klooster 'Mari Croon', gewijzigd is in 'Het Nieuwe Hof', zonder dat de getekende bebouwing is aangepast. Daarentegen is de naam van de 'Doelen', nummer 31, blijven staan terwijl ze op de afbeelding zijn verdwenen. Op de plaats van de Doelen wordt dan de tuin van de Nieuwe Hof weergegeven. De naam van Verstralen als maker staat er ook nog. Een andere aanpassing van de kaart is de weergave van de afdamming van de Kleine Lek, die in 1649 plaatsvond. Je kon vanaf dat moment over de Veerweg rechtstreeks de stad in lopen of rijden.

Is de heruitgave wellicht gemaakt ter ere van de nieuwe graaf, zodat de kaart vooral de veranderingen weergaf die hij bij een bezoek zou zien? Dat is niet onaannemelijk, want bij zijn 'blijde inkomst' en inhuldiging in oktober 1714 kwam hij per schip bij het veerhuis aan, werd per koets naar de stad gereden, gehuldigd op het bordes van het stadhuis en gefêteerd in de Nieuwe Hof. Een andere aanwijzing voor die datering is de titel van de graaf. In 1715 volgde hij zijn vader op als hertog van Saksen-Hildburghausen. Zijn volledige titel zou ongetwijfeld in de cartouche zijn opgenomen als de wijzigingen na dat jaar waren aangebracht.

De aangepaste kaart
uit 1714. Rijksmuseum,
Amsterdam

Cartouche van de
aangepaste kaart uit 1714.
Rijksmuseum, Amsterdam

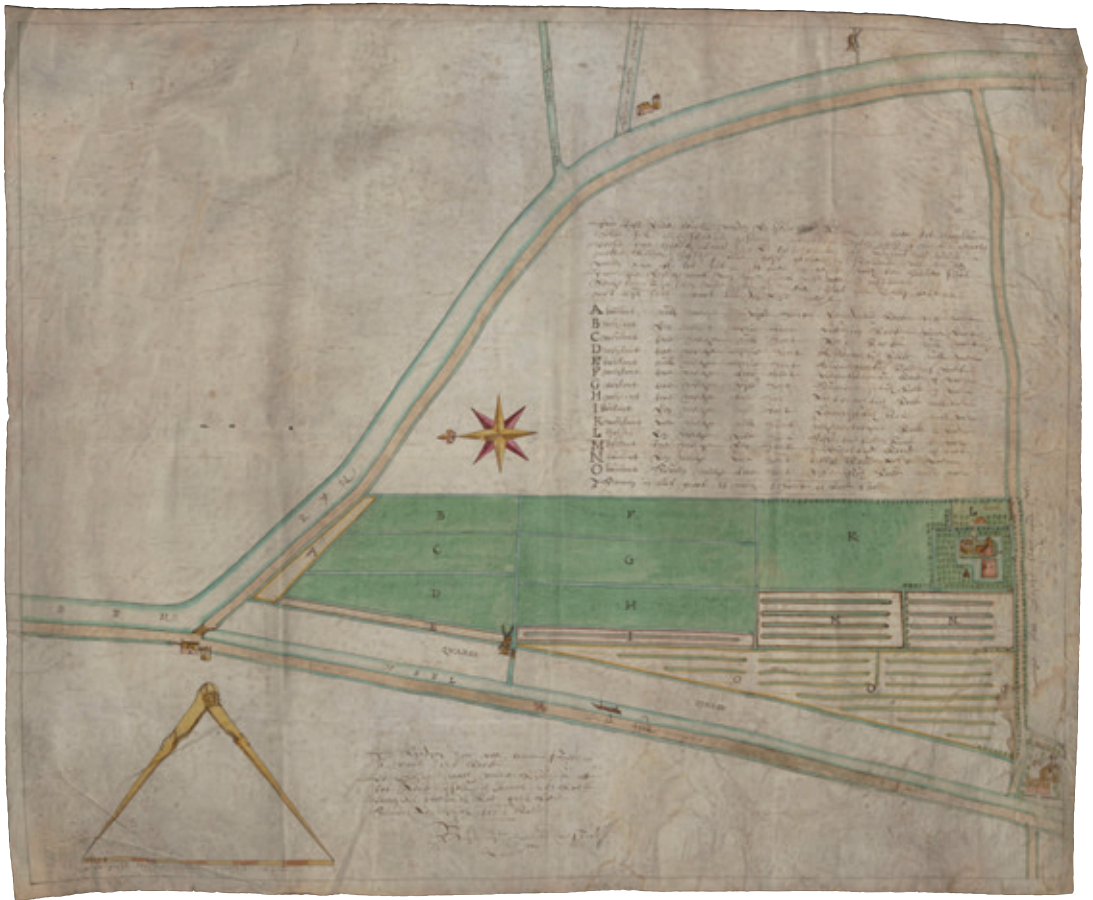
Links: de oorspronkelijke
kaart met ‘Mari Croon’,
Doelen en kerk met
torensplits. Rechts:
aangepaste kaart met
‘Nieuwe Hof’ en kerk zónder
torensplits. Rijksmuseum,
Amsterdam

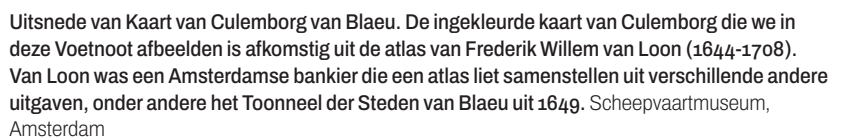
Zeker weten we het niet. Het is ook onbekend wie deze tweede versie van Verstralens kaart heeft gemaakt en in wiens opdracht dat gebeurde. We weten evenmin welke weg de koperplaat van de werkplaats van Verstralen naar het Elisabeth Weeshuis Museum heeft afgelegd.

Kortom

De kaart van Culemborg van Hendrik Jansz. Verstralen is in 1621 voor het eerst en een kleine eeuw later in aangepaste vorm uitgegeven. De bewaard gebleven koperplaat is daar ondubbelzinnig bewijs voor. Van de opdrachtgevers en de uitvoerder van de aangepaste kaart ontbreekt vooralsnog ieder spoor. Dit aantrekkelijke vraagstuk is nog niet opgelost!

De vogelvluchtkaat van Culemborg is niet representatief voor het werk van Verstralen. Meestal bracht hij voor een opdrachtgever landerijen in de omgeving van Utrecht in kaart, met nauwkeurige weergave van de percelen en hun afmetingen. Hier zien we een voorbeeld daarvan, namelijk een kaart van omstreeks 1630 bij Jutphaas door Hendrik Verstralen opgemeten percelen. Het gaat om: '... twe hoeven Lants... zoe weijlant als boulant, mette Ridder hofste oude Geyn genaempt, streckende uut monden vanden Rijn aff tot int zuijden over den Geynse wech...'. Nationaal Archief, Den Haag

4 De kaart van Blaeu

Vermoedelijk herkent U links de Culemborgse stadsplattegrond van Blaeu, want zowel door het Elisabeth Weeshuis Museum als door Voet zijn in de loop der tijd heel wat afdrukken van deze kaart verspreid. Wat zien we eigenlijk op deze kleurrijke plattegrond, hoe is hij gemaakt, en wat heeft Joan Blaeu in Amsterdam ermee te maken? In dit hoofdstuk krijgt u antwoord op deze en andere vragen.

Amsterdam, de boekhandel van de wereld

Amsterdam had in de 17e eeuw een internationale reputatie als plaats waar de drukpers zonder al te veel censuur kon werken. Tolerantie en ondernemingszin kenmerkten de stad die een steeds grotere rol speelde in de handel overzee. Amsterdamse schepen voeren langs de kust naar de Oostzee en geleidelijk verkende men ook de weg naar het verre Oosten, naar de eilanden van de specerijen.

De stad werd door de toegenomen handel almaar rijker en er waren steeds meer mensen die op de kaart of met een atlas wilden zien welke routes hun schepen voeren en waar hun weelde vandaan kwam. De (vaak fraai geïllustreerde) verslagen van tochten naar onbekende gebieden waren ook zeer gewild.

Kaart van Amsterdam uit de Stedenatlas van Blaeu, 1649. Biblioteca Nacional de España, Madrid

Voor de schippers waren actuele kaarten van levensbelang, naast hun in vele jaren opgedane kunde en navigatie-instrumenten. Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat de kaartenhandel een vlucht kon nemen.

Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu (1571-1638)

Portret van Willem Jansz. Blaeu door Jeremias Falck uit 1655. Rijksmuseum, Amsterdam

Toen Antwerpen in 1576 door de Spanjaarden werd geplunderd en ook later, toen de stad zich in 1585 aan de Spaanse veldheer Parma over had gegeven, trokken veel vluchtelingen naar de Noordelijke Nederlanden. Naast rijke handelaren kwam ook een groep drukkers en boekhandelaren naar deze gewesten. Zij domineerden al gauw de markt van globes, navigatie-instrumenten, atlassen en (zee)kaarten.

De Vlamingen keken raar op toen ook een ‘autochtoon’ uit Alkmaar, nota bene afkomstig uit de internationale haringhandel, zich met succes op deze markt begaf. De 36-jarige Willem Janszoon vestigde zich in Amsterdam en kocht een winkel aan de haven, op het adres dat anno 2022 Damrak 46 heet.

Willem was een goed onderlegd cartograaf. Hij wist van kaarten en navigatie en van de wiskunde die daaraan ten grondslag ligt. Eind 1595 had hij namelijk bij wijze van leerschool een periode doorgebracht bij Tycho Brahe, een Deense edelman die op zijn eigen eiland een aantal astronomische observatoria bouwde, waar Willem als medewerker mee kennismakte. Door zijn vele reizen legde Willem de basis voor het netwerk van geleerden die hem later als informant of als opdrachtgever zouden helpen.

Willem was aanvankelijk zelf instrumentmaker, ontwerper, auteur én drukker, maar ontwikkelde in de loop der tijd zich tot ondernemer en uitgever van cartografische producten. Hij kon het werk van anderen goed beoordelen omdat hij het hele proces tot in de puntjes beheerste. Het snijden van de koperen drukplaten, het inkleuren van de afbeeldingen (het ‘afzetten’) en het binden tot boeken werd meestal uitbesteed. De drukkerij was in het pand van Willem gevestigd. Aan zijn drukpersen had hij overigens de nodige verbeteringen aangebracht die andere drukkers gretig overnamen.

In de winkel waren kaarten los te koop, in ongekleurde en ingekleurde versies en je kon er naar believen atlassen samenstellen, waarvan Willem voorbeelden ten toon stelde. Voor de keuze van de uitvoering van de band van de atlas en het inbinden ervan moest je naar een zelfstandig vakman. Willem stond bekend om zijn keurig verzorgde drukwerk en zijn atlassen waren echte ‘salon-tafelboeken’ die de status van hun eigenaar onderstreepten.

Willem Jansz. had zijn winkel 'op 't water' gekocht. Dat was een strategische zet, want het Damrak was in die tijd open water. Daar kwamen de zeelieden met hun reisverhalen terug en daar kochten ze hun nieuwe kaarten.

Goed voorbeeld doet echter goed volgen. In het pand naast Willems winkel vestigde zich een concurrent. Jan Janssonius (zijn achternaam is de Latijnse vorm van 'Janszoon') betrok op het huidige nummer 47 het huis 'De Pascaert' ('de paskaart' -benaming voor een kaart om op zee te navigeren). Die Janssonius ging producten van Willem namaken en goedkoper in de markt zetten. Dat was in die tijd heel gebruikelijk en omgekeerd deed Blaeu natuurlijk hetzelfde. Omdat beide mannen 'Jans zoon' in hun naam hadden, lag verwarring voor de hand, dus ging Willem zich vanaf 1621 'Blaeu' noemen, naar de bijnaam van zijn grootvader, die wegens de rook bij het haringroken 'De blauwe Jan' genoemd werd.

Joan Blaeu in de voetsporen van Willem Jansz.

Joan Blaeu, in 1663
geschilderd door Jan
van Rossum. Amsterdam
Museum, Amsterdam

Joan werd in 1598 of 1599 in Alkmaar geboren als oudste van Willems zeven kinderen. Met zijn broer Pieter ging hij bij zijn vader in de zaak werken. Joan had niet de wiskundige achtergrond van zijn vader. Hij studeerde rechten en was ondernemer en lid van het stadsbestuur. Na het overlijden van zijn vader zette hij het bedrijf voort en net als Willem werd hij cartograaf voor de VOC, en dus verantwoordelijk voor het *up-to-date* houden van de zeekaarten van die onderneming, waarbij hij zich baseerde op de feedback van de schippers. Ook zorgde hij voor het pakket instrumenten en kaarten dat een schipper meekreeg en ook weer in moest leveren, want de kaarten waren strikt geheim. Toch gebruikte Blaeu de informatie ook voor zijn eigen werk.

Wie kon de grootste atlas uitgeven? Met zijn buurman Janssonius kwam Joan hierover in een hevige concurrentiestrijd terecht. Het begon met een kaartverzameling in twee delen en eindigde met een *Atlas Maior* ('Grooten Atlas') van 11 delen met 594 kaarten 21 geïllustreerde titelbladen en ruim 3000 bladzijden tekst. De uitgave was verkrijgbaar in het Latijn, Nederlands, Frans en Duits. Dit soort publicaties versterkte de reputatie van Blaeu, die tot de beste Europese drukkers/uitgevers werd gerekend. Kwam een adellijke of hooggeleerde gast in Amsterdam, dan was een bezoek aan de winkel van Blaeu een *must*.

Voor die omvangrijke atlassen hadden de uitgevers veel kaarten nodig. Als een van hen overleed, probeerde de concurrentie uit de nalatenschap kaarten en zelfs de originele koperplaten te bemachtigen.

Een zeventiende-eeuwse pronkkast in de zogenaamde 'kwabstijl', speciaal gemaakt voor de Atlas Maior van Blaeu en te zien in het Allard Pierson Museum in Amsterdam. Kees Molders

gen. Ook werd zonder pardon een kaart van een concurrent nagetekend en in koper gegraveerd. Dat was geen plagiaat, dat was handel.

Een ander gevolg van de concurrentiestrijd was de behoefte aan meer drukcapaciteit. In 1657, kort voor zijn dood, had Willem op de Bloemgracht een groot pand gekocht waar wel negen boekpersen

Titelblad en titelprent van de Nederlandstalige uitgave van de Atlas Maior van Blaeu uit 1665. De atlas maakt anno 2022 deel uit van de 'Canon van Nederland'. Bijzondere collecties Universiteit Utrecht, Utrecht

en zes plaatpersen stonden. Daarbij hoorden magazijnen, een lettergieterij, een opslag voor de vele lettertypen en een kamer voor de correctoren. Op zolder lagen de afgedrukte boeken in vellen op voorraad. Maar dat was niet voldoende. Zoon Joan kocht in 1666 een deel van de voormalige Latijnse school en vestigde daar nóg een drukkerij.

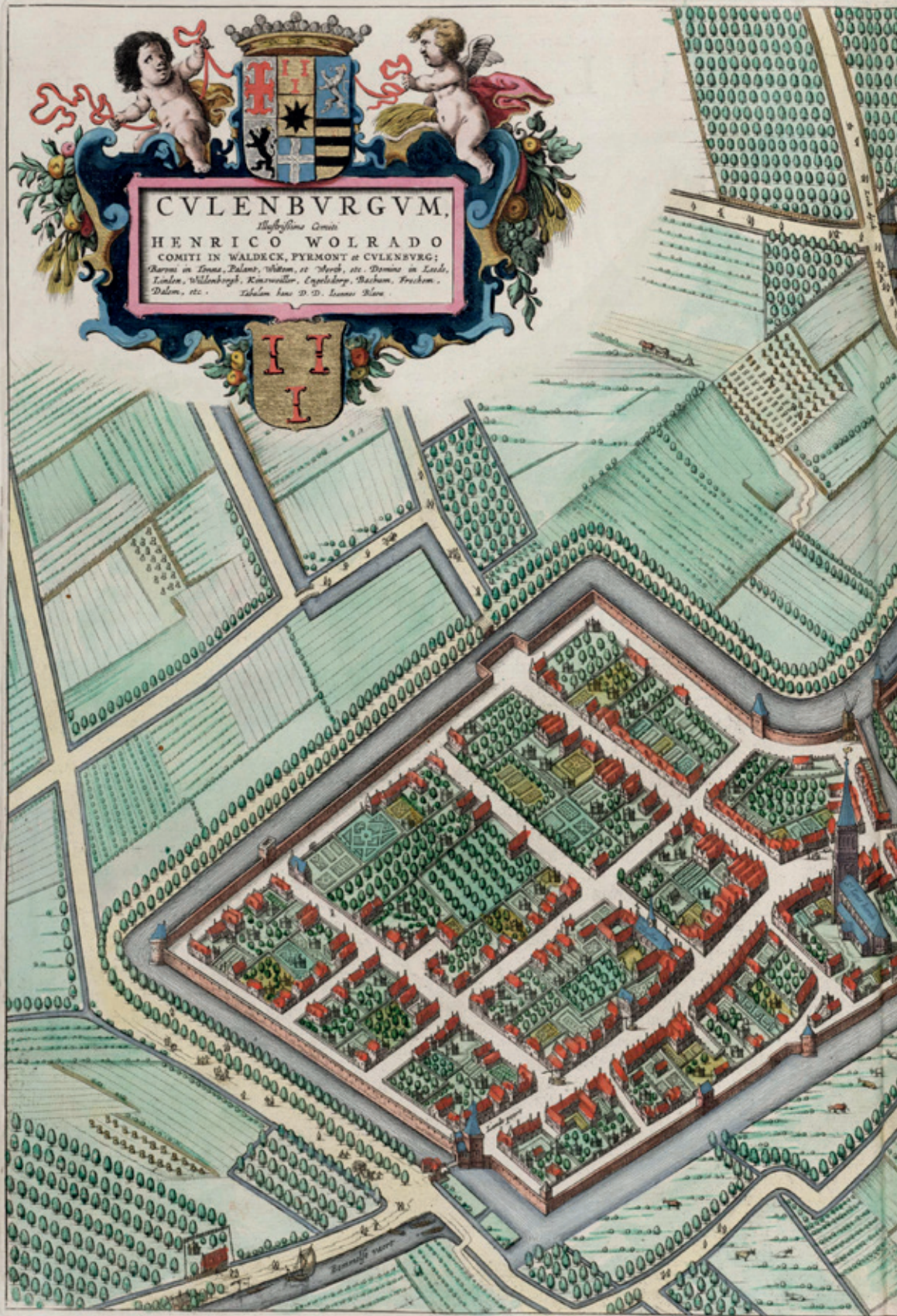
1672 was het 'Rampjaar', ook voor Joan Blaeu. Niet alleen verloor hij zijn post in het stadsbestuur en daarmee de toegang tot zijn netwerk van rijke klanten, ook brandde de drukkerij op de Bloemgracht helemaal af. Kort daarop overleed hij. Daarna ging het bergafwaarts met de firma Blaeu.

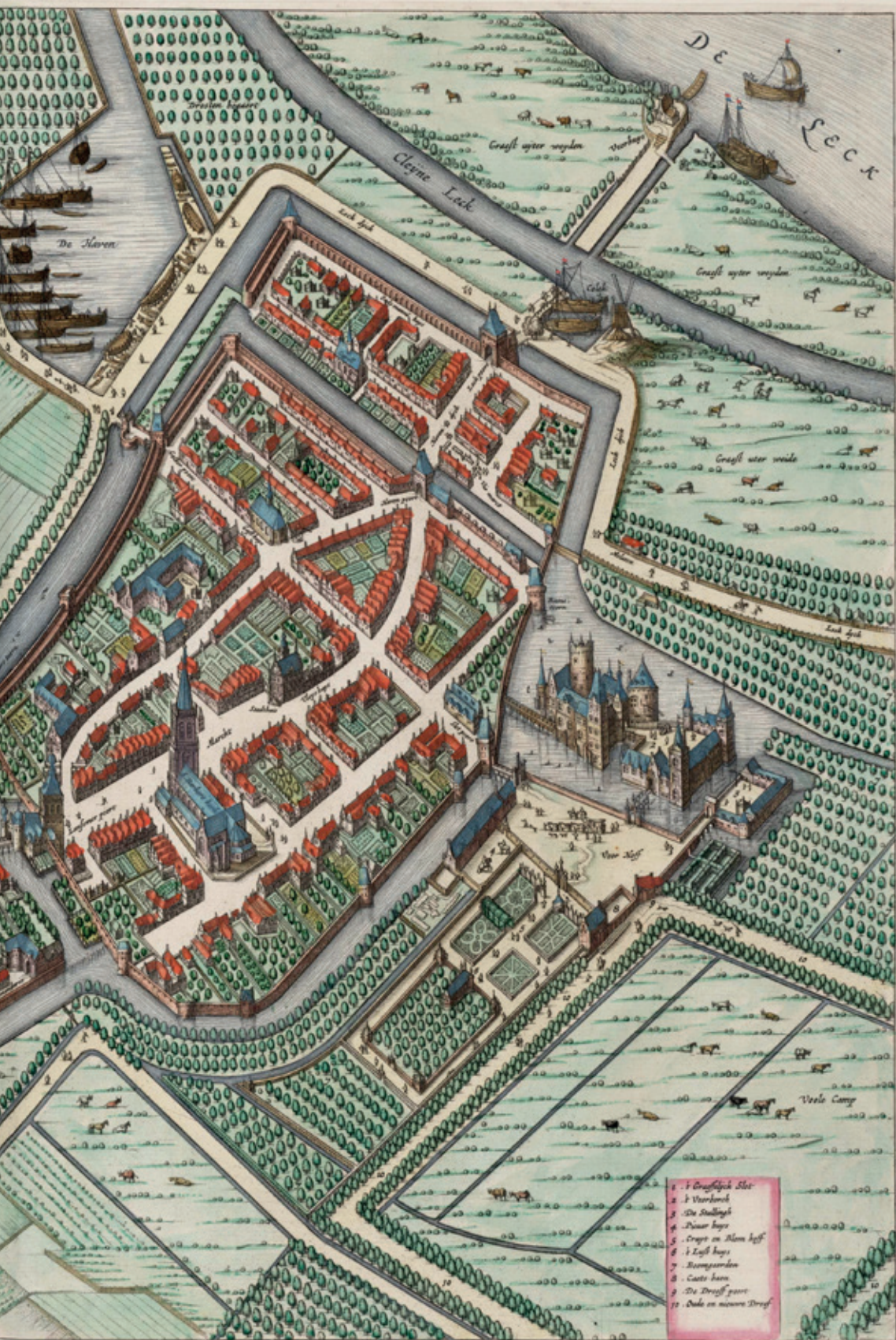
De stadsatlas van Blaeu en Culemborg

Om een breed publiek te bedienen gaf Joan Blaeu in 1649 het *Toonneel der Steden* uit, eerst met een Latijnse tekst en daarna in 1652 met een Nederlandse. Dat was niet de eerste stedenatlas. De eerste stedenatlas van Nederland was het werk van de Italiaan Lodovico Guaiicciardini en werd voor het eerst gedrukt in 1567. Er zijn meer dan 33 latere uitgaven van bekend, onder andere door Blaeu, en allemaal verschillend van samenstelling. Culemborg wordt in een heruitgave uit 1616 in vier regels beschreven, zonder afbeelding. Die tekst zou later bij Blaeu bijna woordelijk gebruikt worden als eerste alinea van de Latijnse toelichting bij de kaart van Culemborg.

Gravure door Daniel Meister, ca. 1625. Links zie je het kasteel. De 'Witte Toren' met de drie toptorentjes is herkenbaar. Erboven staat: *qui in periculo versatur securitatem* – 'Wie in gevaar is zoekt veiligheid', een tekst die kan slaan op de vluchtmogelijkheden naar de vrijstad Culemborg. Eronder staat (hier vertaald uit het Latijn, de Duitse vertaling staat er ook onder) "Wanneer op de smalle brug de ene geit de ander tegenkomt, gaat dan de ene liggen, dan is het voor de ander een veilige weg". Particulier bezit.

1. Koninglijk Slot
2. Voortwach
3. Die Stelling
4. Nieuw berge
5. Graven en Alen berge
6. Kerk berge
7. Nieuwgraven
8. Castle berge
9. Die Dreef gorte
10. Dake en nieuw Dreef

Afbeeldingen in dergelijke stedenatlassen kunnen de plattegrond van een stad tonen en ook zijaanzichten. Zo geeft Daniel Meisner rond 1625 in Duitsland zijn *Thesaurus philopoliticus* uit: 830 gravures, waarvan een tachtigtal van de Lage Landen. Culemborg zit erbij.

Voor het *Toonneel der Steden* werden niet altijd nieuwe metingen gedaan. Joan Blaeu schreef een brief aan de lokale bestuurders van de steden in Noord- en Zuid-Nederland en vroeg hen om een recente kaart van de stad en een korte tekst die daarbij afgedrukt zou kunnen worden. Er zijn goede redenen om aan te nemen dat het Culemborgse stadsbestuur de kaart van Hendrik Jansz. Verstralen uit 1621 aan Blaeu heeft doen toekomen.

De kaarten van Verstralen en Blaeu lijken dus erg op elkaar. Toch zijn er ook verschillen, die goed te zien zijn als je de groot afgebeelde kaart van Blaeu goed bekijkt. Vergeleken met het voorbeeld van Verstralen zijn de twee cartouches aangepast. Links boven in de cartouche staat nu een opdracht aan Hendrik Wolraed van Waldeck, graaf van Culemborg (1659-1664).

De rijk versierde cartouche toont aan de bovenkant het wapenschild van de graaf en aan de onderkant het wapen van de stad. Hendrik was graaf, baron of heer van een heleboel plaatsen, waarvan maar een deel in het wapen herkenbaar is en die ook niet allemaal in de tekst opgesomd zijn: 'CVLEMBVRGUM, Illustrißimo Comiti HENRICO WOLRADO COMITI IN WALDECK, PYRMONT et CVLENBVRG; Baroni in Tonna, Palant, Wittem, et Werth, etc. Domino in Leede, Linden, Wildenborgh, Kinzweiler, Engelsdorp, Bachum, Frechem, Dalem, etc. Tabulam hanc D.D. Ioannes Blaeu.'

Uitsnede uit de kaart van Blaeu. Te zien is een koets op het 'Voor Hoff' bij het kasteel. Linksonder het bleekveldje met uitgelegd wasgoed. Scheepvaartmuseum, Amsterdam

De haven (tegenwoordig 'Ronde Haven' geheten) met op het land schepen in aanbouw of reparatie. Scheepvaartmuseum, Amsterdam

Boeren halen de oogst binnen, zoals te zien op de kaart van Verstralen uit 1621. Rijksmuseum, Amsterdam

Rechtsonder op de kaart staat een kleine cartouche met een legenda voor enkele genummerde gebouwen rondom het kasteel. De kaart is opgedragen aan de graaf, dus het is begrijpelijk dat aan diens kasteel, de diverse bijgebouwen en de tuinen veel aandacht is besteed. Ook de met zes paarden rijk bespannen koets staat klaar. Bij Verstralen waren dat er nog maar vier! Op een klein bleekveldje achter de schuur liggen o.a. twee hemden, net als bij Verstralen.

De overige teksten op de kaart van Verstralen zijn bij het op-nieuw graveren van de koperplaat niet in de legenda opgenomen, maar deels in de kaart zelf afgebeeld, zie bij voorbeeld bij de Lekpoort.

Een tweede opvallend detail dat overeenkomt met de kaart van Verstralen is de Ronde Haven. Rechts ervan is een kade zichtbaar met daarop schepen in aanbouw of reparatie. Voor het op- en afladen van goederen lijkt de Kleine Leck boven het Havenkwartier voldoende. Aan de zuidkant eindigt de Meer (op deze kaart Bommelse Vaert genoemd) bij de Zandpoort; het water is daar iets breder om te kunnen keren.

Ten slotte is nog een opvallend verschil met de kaart van Verstralen. Op die kaart is te zien hoe boeren en boerinnen de oogst binnenhalen op het land bij de Ronde Haven. Ze zijn halverwege. Op de kaart van Blaeu ontbreken ze. Zou de kopersnijder het teveel werk gevonden hebben? Of zijn boeren niet chique genoeg? Opvallend is verder dat er bij Blaeu meer mensen in de stad (op de Markt bijvoorbeeld) en op de wegen rondom de stad getekend zijn.

De lengte van de toelichtingen verschilt in het *Tooneel* van plaats tot plaats. De pagina over Culemborg begint (net als de tekst bij Guicciardini) als volgt:

De stadt Kulenburgh is een leen van Gelderlant: maer men is in twijfel, of sy in de landen en heerschappy daer af begrepen is. Sy leght aan de slincke sijde van de vloet de Leck; en is een schoone stadt.

Vervolgens beschrijft de tekst het stadsbestuur, de ligging van de stad tussen Vianen en Buren en de dorpen eromheen. Daarna volgt een opsomming van de heren en graven die Culemborg tot die tijd bestuurd hadden. De tekst eindigt met de sloop van het grafelijk slot in Brussel. Dat gebeurde omdat de toenmalige graaf van Culemborg, Floris I van Pallandt, zich bij de Opstand had aangesloten.

De erfenis van Blaeu

De volgende atlas waar we Culemborg in vinden, wordt in 1698 uitgegeven door Frederick de Wit (1630-1706). De Wit was een

In de bijzondere collecties van de Universiteitsbibliotheek in Utrecht bevindt zich een exemplaar van het Toonneel der steden uit 1649. Hier afgebeeld de voorzijde van deel 2, het titelblad en de beschrijving en kaart van Culemborg. Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek, Utrecht

zoon van een mesheftenmaker uit Gouda en vertrok rond 1648 naar Amsterdam. In de Kalverstraat had hij een winkel, 'De Witte Pascaert'.

Frederick kocht de koperplaten van Blaeu en Janssonius op, en daarom bevat zijn atlas kopieën van hun kaarten. De kaart van Culemborg is exact hetzelfde als die van Blaeu. Kennelijk was deze koperplaat niet verloren gegaan in de grote brand die in 1672 een einde had gemaakt aan het bedrijf van Blaeu. De Wit laat de naam

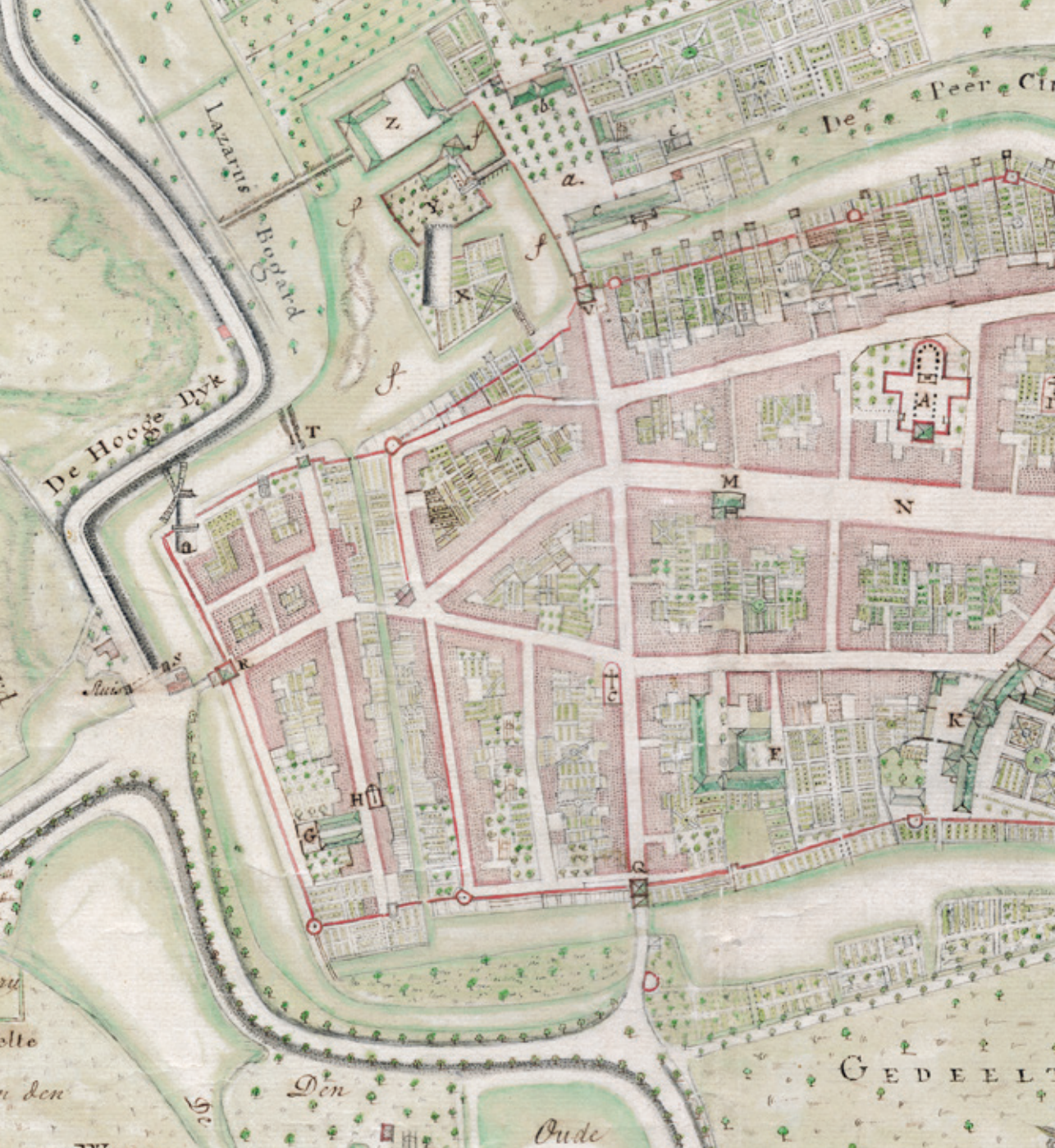

van Blaeu gewoon staan in de cartouche. Op sommige afdrukken zie je de naam van De Wit apart vermeld in de kleine cartouche rechtsonder. Die exemplaren zal De Wit als losse kaart of in de tweede druk verkocht hebben. Op die losse kaarten staat ook een eenvoudige kompasroos naast de cartouche en, heel opvallend: een schaalstok. Daarmee is de kaart van De Wit de eerste stadskaart van Culemborg met die informatie.

Het wapenschild is overigens niet aangepast: in 1698 is Hendrik Wolraad al 34 jaar dood. Wie deze atlas kocht, wist waarschijnlijk niet dat deze kaart eigenlijk door Verstralen was opgemeten, zo'n tachtig jaar daarvoor...

Kortom

Amsterdam beleeft in de 17e eeuw een economische bloei door de toenemende handel en zeevaart. Schippers en geïnteresseerde burgers kopen kaarten en boeken over de wereld nabij en ver weg. De familie Blaeu bouwt een bedrijf op met een voortreffelijke reputatie, zowel voor navigatie-instrumenten, voor cartografie als voor andere publicaties. In de concurrentiestrijd is 'mooi en veel' blijkbaar een goed verkoopargument. In sommige van die atlassen komt Culemborg aan bod. Het was tenslotte een graafschap waarvan een graaf een rol had gespeeld in de Opstand. De gewoonte van cartografen om kaarten of koperplaten van elkaar over te nemen of na te maken zorgt ervoor dat het kaartbeeld van de stad lange tijd ongewijzigd blijft.

Uitsnede van de kaart van Perrenot uit ca. 1760.
 Bijzondere collecties universiteitsbibliotheek, Leiden

5 De kaart van Jacob Perrenot

Jacob Perrenot (1694-1767) neemt een bijzondere plaats in onder de cartografen die Culemborg in kaart gebracht hebben. In de eerste plaats was hij oorspronkelijk een buitenlander: hij kwam uit Neuchâtel in Zwitserland. Hij woonde de laatste bijna dertig jaar van zijn leven in Culemborg en in die periode maakte hij kaarten van de stad, het graafschap en van de daaraan grenzende gebieden. Dat deed hij naast zijn werk als raadsheer in de 'Grafelijke Raad' (het college dat namens de graaf de stad bestuurde) en naast de vele andere maatschappelijke activiteiten die van iemand in zijn positie verwacht werden. Hij was geen cartograaf en karteerde niet in opdracht, maar deed het voor zover we weten puur uit liefhebberij. In dit hoofdstuk komen de verschillende aspecten van zijn leven in Culemborg aan bod, met bijzondere aandacht voor zijn cartografische activiteiten.

Leven en werken van Perrenot

Enkele jaren na zijn promotie tot Doctor in de Rechten aan de Leidse Universiteit in juli 1735 vestigde Jacob Perrenot zich met zijn vrouw Maria de Louvigny in Culemborg, waar hij lid werd van de Grafelijke Raad. De graafschapsrekeningen laten zien dat hij per 1 november 1738 een appartement huurde in de centraal gelegen Nieuwe Hof, waar zich ook de dienstwoning van de Eerste Raad of Drossaard (de vertegenwoordiger van de graaf) bevond. Hij zou hier tot zijn dood op 10 april 1767 blijven wonen.

Perrenot en zijn vrouw hadden geen kinderen, maar hij had zijn neef Abraham Perrenot, ook uit Neuchâtel, onder zijn hoede genomen. In februari 1741 rondde deze op 15-jarige leeftijd zijn opleiding aan de Latijnse School in Culemborg af, waarna hij in Utrecht rechten ging studeren. Abraham kwam in januari 1749 terug in Culemborg als rentmeester van de domeinen en geestelijke goederen te Culemborg en Buren. Dit markeerde het begin van een succesvolle bestuurlijke, maar ook wetenschappelijke loopbaan.

We weten niet of Jacob Perrenot in hedendaagse termen een voltijdsbaan had, maar hij had als raadsheer natuurlijk bestuurlijke en representatieve verplichtingen. Deze betroffen het bestuur en de financiële huishouding van het graafschap, en daar hoorde veel overleg bij met het stadsbestuur en met de colleges die ver-

antwoordelijk waren voor waterschapszaken (de Lekdijk en de polders). Hierdoor was hij goed op de hoogte van infrastructurele zaken, die hem van pas kwamen bij het in kaart brengen van de stad en de omringende polders. Perrenot maakte deel uit van ontvangstcomités voor hooggeplaatste gasten en hield toespraken. Dat hij goed Frans sprak – dat was tenslotte zijn moedertaal – speelde daarbij vast een rol. Hij ontving hen samen met de drossaard in de Nieuwe Hof, voor diner, feest, dansen en vuurwerk, zoals Voet van Oudheusden vertelt in zijn *Historische Beschrijvinge van Culemborg*.

Naast dit werk was hij ook maatschappelijk actief. Uit de notulen van de kerkenraad blijkt dat hij viermaal tot ouderling van de Hervormde Gemeente Culemborg werd gekozen, telkens met een zittingsduur van twee jaar. Dat bracht hem in 1746 bijvoorbeeld in Schieland bij de Christelijke Synode van Zuid-Holland en in 1754 bij die in de Prinsenhof in Delft. In 1764 werd hij benoemd tot 'scholarch' (bestuurder of toezichthouder) in het bestuur van de Latijnse School in Culemborg.

Perrenot ontwikkelde een bijzondere betrokkenheid bij de geweerfabriek die in 1759 in Culemborg gevestigd werd en bij de directeur ervan, Jean Dusseau, een geweermaker uit Rotterdam die was geboren in Bern. De relatie was zowel persoonlijk als zakelijk: persoonlijk, omdat Perrenot en zijn vrouw tweemaal peter en meter waren bij de doop van een zoon van Dusseau en zakelijk, omdat Perrenot in oktober 1759 'proefmeester' werd van het 'kleine geweer'. Dat hield in dat hij moest proefschietsen met bepaalde types nieuw gemaakte of gereviseerde geweren. Dit was een officiële aanstelling waarvoor hij een kleine vergoeding kreeg.

Overeenkomstig het gebruik dat prominente bestuurders de kerk een bijzonder liturgisch voorwerp schonken, gaven Jacob Perrenot en Maria de Louvigny de Utrechtse zilversmid Dirck van Gameren in 1764 opdracht om een zilveren doopbekken te maken. Aan de onderzijde zijn de familiewapens Perrenot en de Louvigny gegraveerd. Het doopbekken met een smeedijzeren standaard wordt door de Protestantse Gemeente nog steeds voor de doop gebruikt. Misschien zijn er wel méér Culemborgers die deze nalatenschap van Jacob Perrenot herkennen, dan Culemborgers die weet hebben van zijn kaarten.

In de loop van 1766 ging de gezondheid van Jacob Perrenot achteruit. Hij was steeds vaker niet aanwezig bij de raadsvergaderingen en kon ook zijn functie als proefmeester bij de geweerfabriek niet meer aan. Hij overleed op 10 april 1767 "na eene langduurige indispositie in den ouderdom van 73 jaaren", zoals in het overlijdensbe-

Door Jacob Perrenot
en Maria de Louvigny
geschonken doopvont in
de Grote of Barbarakerk.
Protestantse Gemeente
Culemborg | Kees Molders

richt is vermeld. Hij werd onder klokgelui begraven in de Barbarakerk en er werd een wapenbord voor hem opgehangen. Daarop zal zijn familiewapen afgebeeld zijn, maar het is niet bekend wat er nog meer op stond. Het wapenbord is niet bewaard gebleven.

Cartografische activiteiten van Perrenot

Perrenot was geen professionele cartograaf. Hij bracht zijn woonomgeving in kaart uit liefde. Hij tekende niet zomaar bestaande kaarten over, maar deed zelf opmetingen, zowel binnen als buiten de stad. Dat blijkt uit het grote aantal kaarten (allemaal unica), schetskaarten en aantekenbriefjes, dat in één portefeuille bewaard is gebleven. De portefeuille bevindt zich in de Bijzondere Collecties van de bibliotheek van de Universiteit Leiden.

De Polderkaart en de Graafschappenkaart

Hierop zijn twee uitzonderingen: de 'Polderkaart', in de collectie van het Regionaal Archief Rivierenland in Tiel, en de in 1761 commercieel uitgegeven 'Kaart van de Graafschappen Buuren en

By COVENS en MORTIER, op den Vygendam te Amsterdam, word nitgegeeven : De Nieuwe KAArt van de GRAAFSCHAP
PEN BUUREN en CULENBURG, nevens de aangrenzende Oude Abdy van Marienwaard, het Amst van Baer en Renoy, met de Steden
van Lek, allen boven den Diesdyk, waarby tot meerder nut gevoegd zyn, de VYF HEEREN LANDEN, uit de Nieuwe Kaart dat
van zynde verkleind, verbeterd en ten aanzien van de *Princelyke Domeynen* in deze Afteekening begreepen. Meerkandig opgenoe
men door den Heere en Mr. JACOB PERRENOT, Ordinaris Raad in den Hove des Graafschaps Culemburg : de Prys is 2 Gl. 10. St.

Advertentie voor de
Graafschappenkaart in de
Leydse Courant van 27
november 1761. Via [www.
Delpher.nl](http://www.Delpher.nl)

Culemburg', waarvan meerdere exemplaren in enkele archieven en universiteitsbibliotheken aanwezig zijn.

De Polderkaart, genoemd naar de ruimte in het stadhuis waar hij jarenlang gehangen heeft, is een manuscriptkaart (een handgetekende kaart) van ongeveer anderhalf bij twee meter, voorzien van een fraai cartouche met de namen en familiewapens van alle zes raadsheren van het graafschap Culemborg. Deze 'Kaart der Graafschappen Buuren, Leerdam en Culemborg mitschaders van eenige aangrenzende landen en polders' was namelijk door Perrenot aangeboden aan zijn "hoog-geachte en zeer geliefde Amptgenooten als een Onderpand van hartgrondige geneeheid". Hij overtrof daarmee ingenieur Willem Isaak Steven Marlet de Roussy die in 1749 een 'Plan van de stadt en het geheel Graefschap van Kuijlenborg' van ruim 100 bij 130 cm aan het stadsbestuur had geleverd voor 50 gulden, waarbij "de wapens [die] daaromme geschildert zijn door de leden van de magistraat in 't particuliere betaalt" waren.

Voor de hier verder niet besproken zogenoemde 'Graafschappenkaart' uit 1761 heeft Perrenot ter plaatse uitvoerige metingen verricht. Een flink aantal kaarten en schetskaarten in zijn portefeuille laten overtuigend zien dat hij een overgenomen kaart van de Vijfheerenlanden inderdaad flink verbeterd had. De kaart kostte 2,50 gulden, maar de oplage en de eventuele verdiensten voor Perrenot zijn niet bekend.

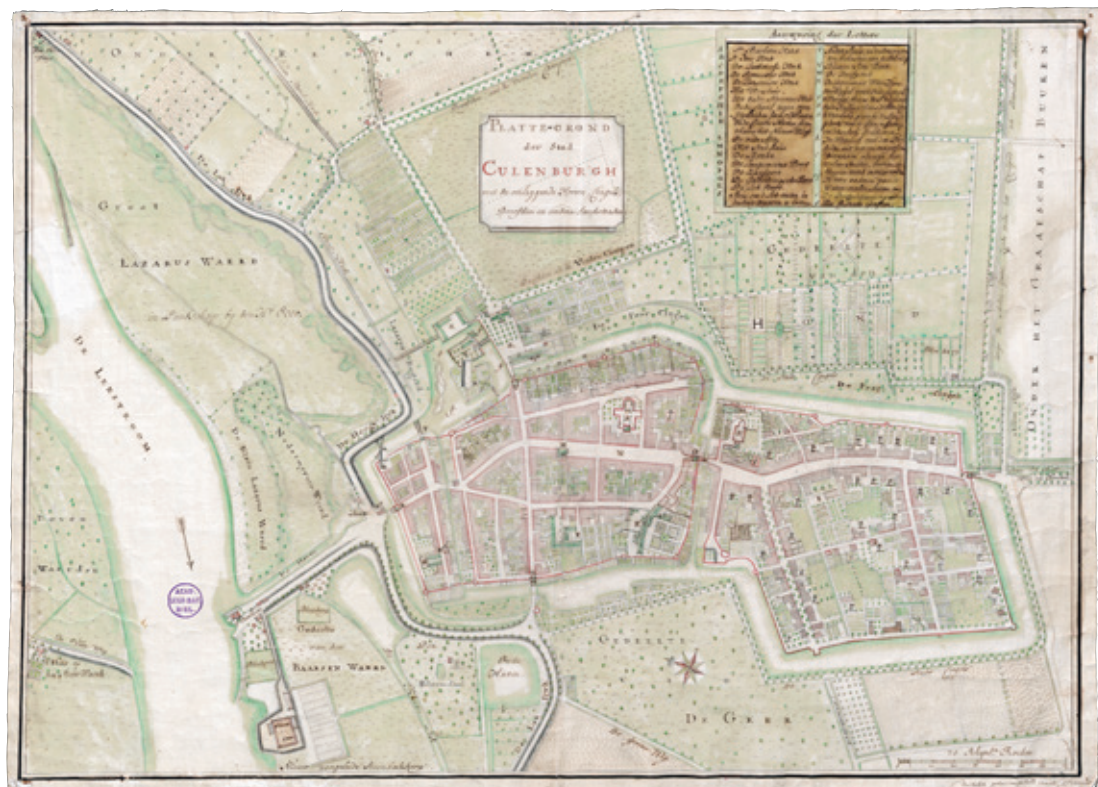
Vier manuscriptkaarten

De portefeuille van Perrenot omvat vier manuscriptkaarten die als eindproducten beschouwd kunnen worden: een kaart van de Nieuwe Hof, twee stadsplattegronden van Culemborg en een, hier verder niet besproken, grote kaart in zes delen van de Lek met de aanliggende gebieden, samen ongeveer twee bij één meter. Alle overige kaarten en schetskaarten zijn kennelijk ten behoeve van deze eindproducten getekend.

STADSPLATTEGROND

De twee stadsplattegronden meten circa 50 bij 70 cm en zijn vrijwel identiek. Ze zijn op ca. 1760 gedateerd. We bekijken de helderste en meest bekende van de twee in meer detail.

Wat meteen opvalt is het inzichtelijke, zakelijke, haast moderne karakter van de kaart. Dat komt allereerst doordat het een echte plattegrond is, waardoor je aandacht niet wordt afgeleid door al

De stadsplattegrond van Culemborg door Perrenot. Bijzondere collecties universiteitsbibliotheek Leiden, Leiden

dan niet realistische gebouwen. De enkele in opstand getekende structuren (molens, kasteeltoren, hooibergen) vallen zo juist in positieve zin op. Er staan geen mensen op afgebeeld, zelfs geen voer- of vaartuigen en de kaart is niet verluchtigd met een rijkelijk versierde cartouche. Alleen de plaatsing van bomen en de inrichting van velden en tuinen zullen aan de fantasie van Perrenot ontsproten zijn.

Op het eerste oog is de stadsplattegrond een precieze weergave van de hoofdstructuur van de driestad – Havenkwartier, binnenstad, Nieuwstad – zoals we die vandaag de dag nog kennen. Dat is geen gezichtsbedrog, zoals blijkt uit een analyse met speciale software (zie de voorlaatste paragraaf in dit hoofdstuk).

DE VOLENCAMPEN

Een ander staaltje van Perrenots nauwkeurigheid is zichtbaar op de cartouche in de Volencampen: de loop van de sloten in dit gebied is daarop met zorgvuldige stippellijnen gecompleteerd.

Ze verdelen de Volencampen in vier percelen van ongelijke grootte. Deze percelen komen overeen met de beschrijving van de verpachting van deze percelen, zoals te vinden in de rekeningen van het graafschap. Ook zijn ze ongewijzigd zichtbaar op de eerste

De perceelindeling van de Volencampen te zien op een uitsnede van de stadsplattegrond. Bijzondere collecties universiteitsbibliotheek, Leiden

kadasterkaarten uit het begin van de 19e eeuw. Toen waren er wel enkele nieuwe sloten aan toegevoegd. En als u nu ter plaatse gaat kijken of Google Maps raadpleegt kunt u ze nog steeds zien.

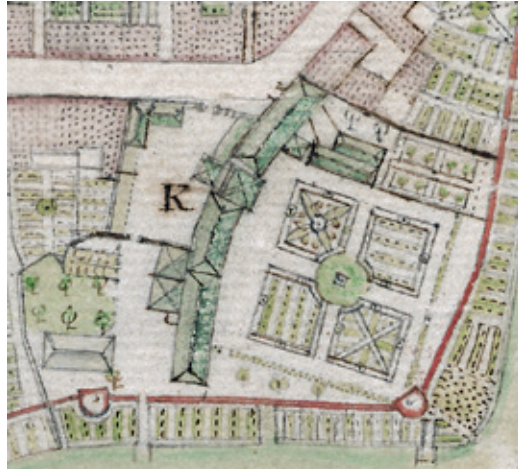
DE NIEUWE HOF

De Nieuwe Hof is het enige gedeelte van de stad dat Perrenot ook apart in kaart heeft gebracht. Die tekening was waarschijnlijk zijn eerste kaart, waarin hij tevens zijn eigen appartement markeerde (met een groene kleur). De uitgebreide legenda benoemt niet alleen de verschillende ruimten en gebouwen, maar geeft tegelijkertijd inzicht in de praktische woonomstandigheden. De strakke, rechttoe rechtaan weergave heeft op de stadsplattegrond een wat minder schools uiterlijk gekregen, alsof Perrenot inmiddels een wat vrijere stijl van tekenen had ontwikkeld.

'Grondteekening Nieuwhoff binnen de stad Culemburg' van Perrenot uit 1754. Bijzondere collecties universiteitsbibliotheek, Leiden

De Nieuwe Hof op
een uitsnede van de
stadsplattegrond.
Bijzondere collecties
universiteitsbibliotheek,
Leiden

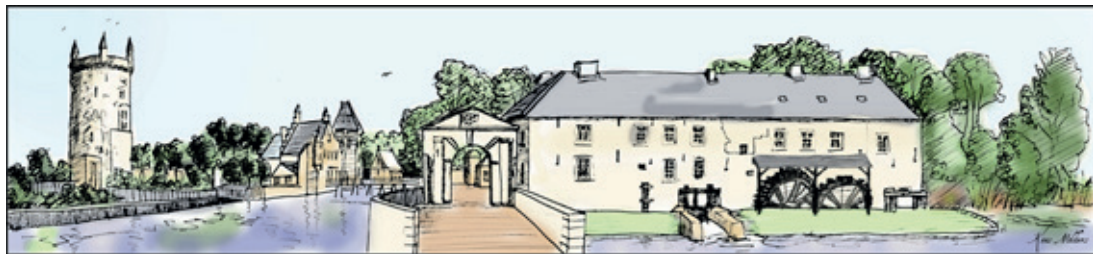
DE GEWEERFABRIEK

Ongeveer de helft van de legenda van deze stadsplattegrond betreft de geweerfabriek, die in 1759 in Culemborg werd gevestigd. Dit toont het belang van de fabriek voor de stad of ten minste de belangstelling van Perrenot voor de fabriek.

De geweerfabriek lag direct ten oosten van het voormalige kasteel. Op het kasteelterrein zelf (op het linkerdeel van de tekening op de volgende bladzijde) stond nog de Witte Toren (x), waarin de papieren en documenten van de stad werden bewaard. De tuin aan de voet van de toren werd verpacht. Op de voormalige Voorhof was de Grafelijke Raadkamer (y) gevestigd en in de voormalige stallen (z), in de verte zichtbaar, een jeneverbranderij. Op die plek staan anno 2022 de woningen aan de Bouhuysweg.

Op deze uitsnede van de
stadsplattegrond is de
geweerfabriek zichtbaar.
Bijzondere collecties
universiteitsbibliotheek,
Leiden

Aanzicht vanonder de Slotpoort naar voormalig kasteelterrein en geweer-fabriek. Kees Molders

De fabriek (op het rechterdeel van de tekening) had bestaande bouwwerken in gebruik genomen: zo was de fabriekspoort (bij f) een bestaand onderdeel van de Slotpoort dat geleidelijk aan 'Fabriekspoort' genoemd werd. Pal daarachter lag 't Voorburg (a), 'waarbij de Aandplants van de Geweer-fabriq'. Onder de fabriekspoort zien we nog net de Dreefpoort (W) en een hoek van het huis van de fabrieksdirecteur Dusseau (b). Deze woning was oorspronkelijk de ommuurde kaatsbaan van het kasteel die eerder, zoals Voet in 1753 beschreef, tot een woonhuis verbouwd was en bewoond werd door Kartuisers. En we zien op de kaarten van Verstralen en Blaeu dat het grote fabrieksgebouw (c), waaraan voor de aandrijving van de machines twee watermolens waren bevestigd, in vroeger tijden het pikeurshuis geweest was (een pikeurshuis was een rijsschool/manege met stallen). Ook nam de fabriek een klein deel van de tuinen in de 's Heerenhof in beslag.

De nauwkeurigheid van Perrenots stadsplattegrond

Om de nauwkeurigheid van historische plattegronden te beoordelen, moet je die vergelijken met de modernste kaarten. Daarvoor bestaat speciale software. 'MapAnalyst' is daar een voorbeeld van: op de moderne én op de oude kaart van Culemborg wijs je heel precies overeenkomstige punten aan, bijvoorbeeld straatkruisingen, of de Binnenpoort. Hoe meer punten, hoe beter. De software berekent de afwijkingen op de oude kaart.

Mapanalyst laat hier zien welke afwijkingen er zijn. Een op het noorden georiënteerd netwerk laat in één oogopslag de vervormingen zien. Mapanalyst geeft nog veel meer uitkomsten, maar voor ons (relatieve leken) toont het netwerk duidelijk dat Perrenot nauwkeurig werk heeft geleverd, want er zitten weinig bochten in het raster. De grootste afwijkingen treffen we bij de Loentjes in het Havenkwartier. Dat zien we ook aan de zwarte cirkeltjes: die zijn daar het grootst.

Als je die cirkeltjes bestudeert, lijkt de lijn Goilberdingerstraat – Kattenstraat – Slotstraat erg nauwkeurig, want daar zijn ze het kleinst. Misschien komt dat doordat Perrenot die route minstens drie keer heeft opgemeten, zoals blijkt uit zijn aantekeningen.

Analyseresultaat van de vergelijking van de kaart van Perrenot met een moderne kaart met behulp van Map-Analyst. Kees Molders

Kortom

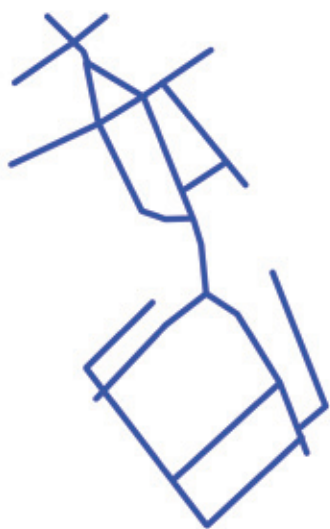
Jacob Perrenot, gekomen van elders, was in Culemborg goed ingeburgerd. Hij heeft zijn kaarten eigenhandig opgemeten en getekend en moet daarbij veel werk verzet hebben – en dan laten we de hier niet besproken kaarten in zijn portefeuille nog buiten beschouwing! Hij was niet alleen een harde werker, maar bovendien een zeer nauwkeurige, getuige de vergelijking van zijn stadsplattegrond met een moderne kaart. Voor zover we weten heeft hij geen opleiding tot landmeter of cartograaf genoten en heeft hij pas in de laatste vijftien jaren van zijn leven kaarten getekend. De hoge kwaliteit daarvan laat zien hoeveel je kunt bereiken met eenvoudige middelen.

6 Cartografie en stadsontwikkeling

In de voorgaande hoofdstukken hebben we de plattegronden van Culemborg uit drie opeenvolgende eeuwen besproken. Het is aardig om te onderzoeken hoe de bebouwing in de stad zich in die periode heeft ontwikkeld. Voor meer inzicht nemen we ook de Kadasterkaart van 1826 en een moderne kaart in de vergelijking mee.

Het stratenpatroon in hoofdassen

De tekening met de blauwe lijnen toont de hoofdverbindingen in de stad. Daarbij valt op dat in de binnenstad de assen vooral in het centrum van het gebied liggen, terwijl er in de Nieuwstad ook straten op de wallen óm het gebied liggen. De Nieuwstad heeft meer het karakter van een doelbewust ontworpen stadsdeel dan de van oorsprong vanuit een marktstraat organisch gegroeide binnenstad. Ook op de kaarten blijkt dat de stratenstructuur van de oude Driestad door de eeuwen heen vrijwel ongewijzigd is gebleven. Pas in de laatste driekwart eeuw zijn er binnen de oude stad grote

Stratenpatroon in hoofdassen tot in de 20e eeuw. Alle zes tekeningen zijn van de hand van Kees Molders.

De bebouwing volgens de kaart van Jacob van Deventer, 1571.

De bebouwing volgens Johannes Blaeu, 1649/52.

structuurwijzigingen gekomen, zoals de doorbraak van Het Jach naar Het Hof en de nieuwbouw van de Boerenstraat.

De bebouwing op de kaarten vergeleken

De kaarten zijn door hun verschillende tekenstijl wat de bebouwing betreft slecht vergelijkbaar. We hebben daarom een vereenvoudiging toegepast. In de volgende afbeeldingen is schetsmatig met oranje lijnen de bebouwing aangeduid zoals die in de verschillende kaarten zichtbaar is. Daarbij is niet de bebouwingsdiepte weergegeven, omdat de cartografen die in de eerste eeuwen niet heel betrouwbaar hebben aangeduid. Wij geven dus in onze vergelijking slechts weer waar langs de straat bebouwing voorkomt op de kaarten.

We moeten daarbij bedenken dat in de loop van de tijd niet alleen de bebouwing verandert maar ook de nauwkeurigheid van het meetwerk.

Op het eerste gezicht lijkt het dat de kaarten in de loop van de tijd met name in de Nieuwstad steeds minder bebouwing laten zien. Het meest opvallend is de kaart van Van Deventer. Die lijkt wat bebouwingsdichtheid betreft eerder op een moderne kaart dan op de kaart van Blaeu van een eeuw later. Het is onwaarschijnlijk dat er ná 1571 op forse schaal is gesloopt. De Nieuwstad is immers ten behoeve van boeren uit het natte buitengebied gesticht,

De bebouwing volgens Jacob Perrenot, ca. 1760.

De bebouwing volgens het Kadaster, 1826.

De hedendaagse bebouwing volgens OpenTopo, 2022.

zodat er aanvankelijk vooral losse boerenwoningen met tuinen in het gebied waren. De bebouwing zou in de loop van de tijd eerder toe- dan afnemen. De gedachte dringt zich op dat Jacob van Deventer te genereus was met het intekenen van gesloten bouwblokken.

De verschillen tussen de kaart van Perrenot en de Kadasterkaart zijn opvallend klein.

Kortom

De bebouwing van Culemborg heeft zich tot en met de 19e eeuw nauwelijks uitgebreid; de stad is eeuwen lang binnen de muren gebleven. Pas na de Tweede Wereldoorlog is de stad in snel tempo buiten de singels gegroeid; die groei hebben we in de tekeningen buiten beschouwing gelaten.

Nawoord

Na het lezen van deze Voetnoot weet u hoe de principes van de cartografie in het eerste hoofdstuk uitpakten bij de vier kaartmakers Van Deventer, Verstralen, Blaeu en Perrenot. Het valt op dat de vier stadsplattegronden zonder veel moeite over elkaar gelegd kunnen worden. Toch heeft iedere stadsplattegrond zijn eigen accenten. Van Deventer was een pionier die al vroeg volgens zijn eigen standaard in opdracht van de Spaanse koning steden opmat en in beeld bracht.

Verstralen werkte mogelijk ook in opdracht, maar voor wie hij Culemborg dan in kaart heeft gebracht weten we niet. Misschien voor zijn eigen bedrijf?

In het verhaal rond vader en zoon Blaeu ligt de nadruk op gedrukte kaarten en op het concurrerende netwerk in de bloeiende handelsstad Amsterdam. Blaeu gebruikt kaarten van anderen, in ons geval die van Verstralen, wat niet ongewoon was.

Bij Perrenot zien we een lokale magistraat die zelf het meten en tekenen ter hand neemt. De stadskaart is een unieke manuscriptkaart.

Zo geeft de ene kaart meer informatie over de meettechniek en de opdrachtgevers en attendeert de andere op de handel in kaarten en stedenatlassen. Dat is een deel van de verwondering: wat weten we en wat zegt dat over cartografie en over Culemborg?

De werkgroep

De werkgroep cartografie komt eens in de maand bij elkaar. Kleine groepjes nemen bepaalde studietaken voor hun rekening. We delen informatie die we vinden via onze Google Drive. We gaan naar musea als daar toepasselijke tentoonstellingen zijn.

Uit de lange lijst van ruim 250 kaarten is een eerste selectie van te bespreken kaarten gemaakt. Bij het bestuderen van die kaarten bekijken we wat daarover in archiefbeschrijvingen bekend is. Soms verwijzen die naar literatuur. Thuis zijn Voet en het boek *Beeld van een stad* veel geraadpleegde bronnen (beide zijn via de Voetwebsite te vinden). Een groepje bekijkt de informatie en presenteert dat aan de leden van de werkgroep, die thuis digitaal de te bespreken kaarten hebben kunnen bekijken. In de bespreking komen opmerkingen en vragen aan de orde die voor het groepje nadere studie vragen.

Zo maken we bij iedere kaart een dossier, dat straks klaar ligt bij het schrijven van het boek. We kijken uit naar de historische atlas van Culemborg. U ook?

Literatuur

Algemeen

- Beltjes, P.J.W. en P.W. Schipper, *Beeld van een stad*, Culemborg 1988
- Donkersloot-de Vrij, Marijke en Peter van der Krogt, *Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500-1900*. Online voortdurend in bewerking: <https://explokart.eu/publicaties/online-publicaties/>
- Kalkhoven J.D.J., *Geschiedenis van Culemborg*, Culemborg 1890
- Voet van Oudheusden, A.W.K., *Historische Beschrijvinge van Culemborg*, Utrecht 1753
- Zandvliet, Kees, *De wereld van de familie Blaeu*, verwachte verschijning januari 2023
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Overzicht bronnen & kaarten': <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht>.
- Tijdschrift *Caert-Thresoor*, gewijd aan de geschiedenis van de kartografie; alle edities ouder dan drie jaar zijn digitaal beschikbaar: <https://caert-thresoor.nl/digitale-edities/>

Ontwikkeling van de cartografie

- Delft, Marieke van en Reinder Storms, *De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten*, Tiel 2021
- Koeman, C., *Geschiedenis van de cartografie van Nederland*, Alphen aan den Rijn 1985 (2e druk)
- Krogt, Peter van der, 'Lokale kaarten van Nederland uit de late Middeleeuwen', *Caert-Thresoor* 27(2), 2008, pp. 29-42.
- Pouls, H.C., *De landmeter. Inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse Landmeetkunde van de Romeinse tot de Franse tijd*, Alphen aan den Rijn 1997
- Pouls, H.C., *De landmeter Jan Pietersz. Dou en de Hollandse Cirkel*, Delft 2004

Jacob van Deventer

- Vannieuwenhuyze, Bram en Reinout Rutte, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, Bussum 2018
- Schaïk, Remi van, 'Duurte, pest en overstromingen: Tielse en Culemborgse kronieknotities over de jaren 1557-1566', *De Drie Steden, regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg* 4(1), 1983, pp.20-24

Hendrik Jansz. Verstralen

Kemper, Nicolaas J., *De landmeter-kartografen Verstralen te Utrecht 1590-1650*, 2021 (https://www.academia.edu/49665818/De_landmeter_kartografen_Verstralen_te_Utrecht_1590_1650)

Willem Jansonius Blaeu en Joan Willemsz. Blaeu

Donkersloot-de Vrij, Y. Marijke, *Drie generaties Blaeu*, Amsterdam 1992

Jacob Perrenot

Dijk-Drost, Petra van red., *Grote of Barbarakerk. Geschiedenis en bezienswaardigheden*, Culemborg 2012

Vries, D. de red., *Kaarten met geschiedenis 1550-1800. Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis*, Utrecht 1989

Over de auteurs

Deze Voetnoot is voorbereid en geschreven door leden van de werkgroep cartografie van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden in Culemborg.

Aan deze Voetnoot werkten mee: Arjan van Heiningen (hoofdstuk 1), Kees Molders (hoofdstuk 2 en 6; beeldbewerking), Margreet de Nie-Sarink (hoofdstuk 3 en 5; archiefonderzoek, transcripties) en Hans Saan (hoofdstuk 4; voor- en nawoord).

De auteurs van deze Voetnoot bedanken:

Bella Sangster voor de precieze locatie van het Weeshuisbestek (hoofdstuk 2) in een inventaris van 1440 pagina's in het Gelders Archief, Arnhem.

Het *Elisabeth Weeshuis Museum* en de *Kerkenraad van de Protestantse Gemeente Culemborg* voor de mogelijkheid om respectievelijk de aangepaste koperplaat van Verstralen (hoofdstuk 3) en het door Perrenot en zijn vrouw geschonken doopvont (hoofdstuk 5) te mogen fotograferen.

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 74, november 2022

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden,
opgericht 14 oktober 1937.
www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Jaap Borggreve
Michiel Bugter
Yvonne Jakobs
Kees van de Vate

Redactieadres

Michiel Bugter
Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg
E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail worden gezonden naar de redactie.
Auteurs wordt verzocht zich te houden aan de redactionele richtlijnen,
die te lezen zijn op de website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp
Jacobsvicarie 18, 4105 CT Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582
t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

Lid worden van Voet?
Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl
De contributie bedraagt € 17,50 per jaar.
Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.
Voet is een culturele ANBI.

Sinds 2018 is binnen het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden een werkgroep cartografie actief die bestaat uit mensen met een meer dan gemiddelde belangstelling voor kaarten van Culemborg. De afgelopen jaren heeft de werkgroep een inventarisatie uitgevoerd die leidde tot een oogst van ruim 250 kaarten. De werkgroep bestudeert een selectie daarvan heel nauwkeurig, met de bedoeling daar op termijn een boek over samen te stellen.

In deze Voetnoot laat de werkgroep de lezer alvast kennismaken met vier cartografen en hun kaarten: Van Deventer, Verstralen, Blaeu en Perrenot.